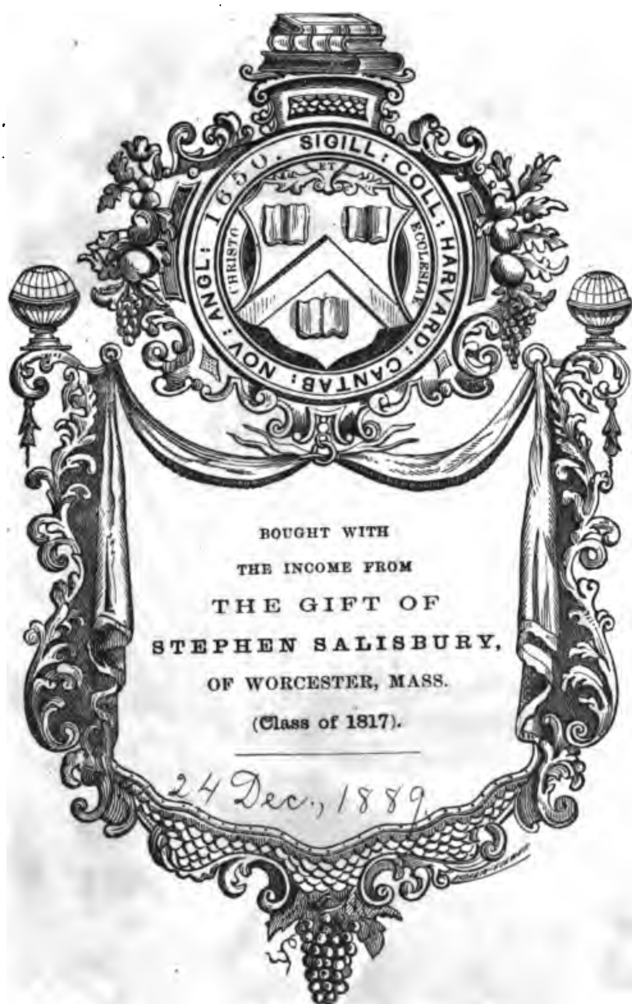

WIDENER
HN U5VC W

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY.

SIGILL: COLL: HARVARD: CANTAB: NOV: ANGL: 1650.
CHRISTO ET ECCLESIAE
BOUGHT WITH
THE INCOME FROM
THE GIFT OF
STEPHEN SALISBURY,
OF WORCESTER, MASS.
(Class of 1817).
24 Dec., 1889.

CURARUM

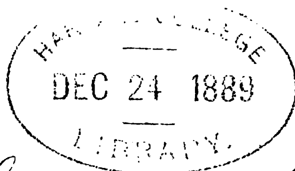
TERTULLIANEARUM

PARTICULAE TRES.

SCRIPSIT

MAXIMILIANUS KLUSSMANN.

GOTHAE MDCCCLXXXVII.
SUMPTIBUS ET TYPIS FRIDERICI ANDREAE PERTHES.

HARVARD COLLEGE
DEC 24 1889
LIBRARY.

MANIBUS

HERMANNI GENTHE

SACRUM.

Pauca antequam hunc libellulum emittam praemonenda videntur. Atque primum quidem debitae et gratiae et laudes agendae sunt viro praestantissimo Michelant, conservatori alterique moderatori librorum manuscriptorum, qui Parisiis in bibliotheca nationali adservantur, et Benedicto Braumueller, patri ordinis Benedictorum venerando Mettensi. Quorum alter non modo, dum Parisiis versor, eximia humanitate et liberalitate mihi adfuit, sed ne tum quidem deesse voluit, cum inde reversus operam eius imploravi, alter dubium et haerentem de virorum nonnullorum eidem olim, cui ipse adscriptus est, ordini addictorum vita et studiis per litteras edocuit.

Tum quod in variis libri Agobardini lectionibus adnotandis diversis typorum formis usus sum, crassiores vel, ut cum ipsis typographis loquar, pinguiores litteras adhibui, ubi aut nonnulla quae viri docti antea non animadverterant certo dispexi, aut ubi is qui codicem scripsit maiusculis litteris usus est, aut ubi scribendi ratio (*ὀρθογραφίαν* vocant) enotanda fuit. Inclinatis fere litteris expressi, quae altera quondam manus in locis evanidis refecisse videtur.

Tertia eaque copiosior curarum tertullianearum particula propediem edetur.

Haec scripseram ante hos fere quinque annos, particulis primae et secundae praefatus, quas ad summos philosophiae honores in academia Halensi rite impetrandos composueram. Accedit nunc particula tertia, ex qua cum nonnulla male correcta programmati ad inaugurandum novum gymnasium Hamburgense scripto inseruerim, ea ut boni aequique consulere et ex hoc libello emendare velint homines doctos etiam atque etiam rogatos volo.

Errata typographi.

pag. 9 not. versu ultimo lege *DONO* pro DOMO

pag. 14 versu ultimo lege *enim* pro anim

pag. 26 v. 8 lege *tragoedia* ‹thye›*steuelo* |||| *edipodis* pro steuele |||| dipodis

pag. 28 v. 6 lege quos (corr. pr. m. e *quod*) pro quo (corr. pr. m. e *quod)* |

pag. 29 v. 32 lege 15 *cremebatur* pro 12 *cremebatur*

pag. 30 v. 3 lege 21 pro 12

pag. 34 v. 24 in subscriptione lege TERTULLIANI · ADNATIONES LIB̄ · I · EXPLICIT pro LIB̄ · EXPLICIT

pag. 39 v. 21 lege 11 incest‹os ad›ulteros pro 8 incest‹os ad›ulteros ||

pag. 45 v. 17 lege *ageretur' In* duos *culleos* pro *ageretur' In culleos* ||

pag. 47 v. 4 lege || *mortu* . . . . ($A\beta$) *praeuaricatione* pro || *mortu* . . . . *aiam.*

PARTICULA I.

DE CODICE AGOBARDINO.

Sacrorum librorum antiquissimas interpretationes latinas et italam, quam dicunt, et vulgatam, his ipsis demum temporibus a viris doctis ita esse tractatas constat, ut quid inde ad accuratiorem cum universi sermonis latini tum plebeii et antiquissimi cognitionem profici posset, quaereretur. Atque summa quidem in hoc genere laus praeter ceteros Hermanno Roenschio debetur. Namque cum antea in eum campum fere descendissent, ut quid inde ad linguarum, quas dicunt, romanicarum originem et conformationem melius certiusque cognoscendam erui posset, conquirerent, ille primus, quod sciam, ipsarum litterarum latinarum progressum et historiam spectare coepit, vocabulorum quasi intermortuorum memoriam revocavit, verborum struendorum, quae tum quidem fuisset, rationem exposuit, denique viam ad aperiendos, qui ex illis libris proferri possent, thesauros patefecit. Neque satis habuit libro de Itala et Vulgata conscripto multisque commentationibus huc illuc dispersis de eadem et similibus rebus disseruisse. Ante hos enim novem annos ad Tertullianum presbyterum conversus de locis quibusdam novi testamenti ab illo in rem suam adhibitis accuratissime ita exposuit, ut de usu dicendi tertullianeo nonnulla eaque utilissima adderet.

Namque quo scribendi genere Tertullianus usus sit, parum etiam nunc exploratum est, ut quicumque ad eam rem explicandam incubuerit, satis profecto operis et laboris quidem, sed mirum etiam industriae in ea re collocatae praemium habiturus sit. Quicumque enim adhuc de ea re exposuerunt, aut oleum aut operam perdidisse dicendi sunt, ut Iosephus Schmidt, qui ante hos octo et decem annos duo de latinitate tertullianea libellos Erlangae edidit, aut rem incohatam degustaverunt, id

quod in Petrum Langen cadit, qui de nonnullarum praepositionum apud Tertullianum usu docte sane et praeclare exposuit, sed ut permulta addi et possint et debeant. Atque dolendum certe est, quod adhuc plane iacuisse videtur scriptor praeter ceteros eiusdem generis praeclarissimus, qui fervido et paene luxurianti, quo meridianae regionis homines esse solent, ingenio mirum in modum praeditus fanatico quodam furore primum quidem ethnicos, tum Montani disciplinae addictus haereticos persecutus est, idem, cum omnis esset et divini et humani iuris consultissimus, arte dialectica, immo sophistica praecellens et indefesso plurimorum et optimorum sermonis latini auctorum studio ita imbutus atque perfusus et saturatus, ut, cum summus et perfectus dicendi artifex esset, tamen plane suo et ex ipso nato sermone uti omnesque scriptores ecclesiasticos verborum, quorum uberrimus et ingeniosissimus artifex est, copia ac divitiis longe superare dicendus sit.

Quamquam est, cur viri docti a libris tertullianeis fere abstinuerint. Atque primum quidem, ut intellegas, quae scripsit, accuratissima opus est rerum sacrarum et theologicarum cognitione, ut Fridericus Ritschl, quem honoris causa appello, discipulis, ne presbyteri africani libros attingerent, dissuasisse dicatur (cf. Hauschild: die Grundsätze und Mittel der Wortbildung bei Tert. pag. 2). Tum ipsum, quo Tertullianus utitur, dicendi genus singulare et sancti Augustini quidem sententia subobscurum haud dubie multos viros doctos quo minus in eo tractando desudarent, deterruisse videtur. Denique optimum quemque ab his litteris avocasse consentaneum est, quod minime satisfaciunt, quae post longum a Nicolao Rigaltio intervallum in recensendis tertullianeis libris temptata sunt. De qua re cum pater meus in Hilgenfeldi ephemeridibus theologicis III p. 82—100, 363—393 uberrime exposuerit, verbis parcere praestabit. Hoc certum est, quamvis Mignius[1]) iam neminem non videre glorietur, quam exigua novis editoribus provincia remaneat et quam nihil sit propemodum addendum, iacere adhuc libros tertullianeos innumeris mendis et

---

[1]) Praefat. ad Tertull. opera Paris. 1866 vol. 1 pag. 10.

corruptelis inquinatos. Quamquam proxima est spes salutis. Nam Augustus Reifferscheid, cui eidem Arnobius restitutus debetur, excussis qui supersunt codicibus novam presbyteri africani editionem parare dicitur. Praeposterum igitur vereor ne dici possit, quod ego, qui nec ab ingenio nec ab arte habeam, quo me viris doctis commendem, periculum facere volui in restituendis et emendandis libris tertullianeis. At quattuor imprimis sunt libri, qui ad philologos potius quam ad theologos pertinere videntur, Apologeticum dico et libros ad nationes, de spectaculis, de pallio, quo factum esse videtur, ut Apologeticum seorsum a ceteris libris a Desiderio Heraldo, Sigismundo Haverkamp, Ignatio Ritter, libri ad nationes una cum Apologetico a Francisco Oehler, liber de pallio a Claudio Salmasio, liber de spectaculis ab Ernesto Klussmann ederentur. Ego cum denuo edendo huic vel illi libro plane imparem me esse sentirem, aliquid saltem ad restituendam unius libri integritatem conferre volui. Miserrima autem condicio librorum ad nationes est, cuius rei duplex causa esse videtur. Cum enim prior libellus in codice, qui horum quidem librorum unicus est, fere integer servatus sit, alter ita mutilatus est, ut plurima iam deesse dolendum sit, quae vereor ut unquam possint satis probabiliter restitui. Itaque ab hoc quidem libro fere abstinendum esse putavi, ne artos et angustos ingenii et doctrinae meae fines egressus esse viderer. Satis enim superque habebo, si paucula ad priorem librum emendandum contulero.

Altera causa est, quod codex, quem dixi, agobardinus nondum ita collatus et excussus est, ut certo gradu in recensendis verbis tertullianeis ingredi possis. Id quod eo magis dolendum est, quod is codex principem haud dubie locum in omnibus qui extant libris manuscriptis tertullianeis tenet. Quem quamquam complures viri docti contulerunt, multum tamen abest, ut quantum ex eo opis ad emendandos libros tertullianeos exspectari potest, excussum et ad usum communem propositum sit, ut in legendo dubius, immo indignabundus saepe haereas, quo te vertas nescius. Nam Gothofredi et Rigaltii tempora non ea erant, ut, quemadmodum aiunt, omnia cum pulvisculo excuterent, ne minima quidem neglegerent

aut praetermitterent; Oehlerus autem codicem ne vidit quidem et in Baluzii et Hildebrandi collationibus ita acquievit, ut, cum utramque aequi iuris esse iubeat, neutri confidat et in variis quas inde exscripsit lectionibus hanc illam subsequi voluerit, qua socordia ardentius novae illius codicis collationis desiderium movisse dicendus est.

Quae cum ita essent, in re agenda vix procedi posse apertum erat, nisi, quid in codice esset, ante exploraretur. Itaque Studemundi praeceptoris mei hortatu ipse anno 1880 Lutetiam Parisiorum profectus codicem agobardinum iterum diligentissime et accuratissime contuli, non totum quidem, sed, quod res ferebat, libros ad nationes.

Est ille codex bibliothecae nationalis, numero 1622 insignitus, membranaceus. Folia nunc quidem habet ducenta quattuor, reliqua iam dudum perierunt, ut ne Gothofredus quidem, qui primus inspexit, plura invenerit. Folia vicena septena centimetra et bina millimetra alta, undevicena centimetra et quina millimetra lata, paginae vicenorum binorum versuum sunt. Lineae, quibus litterae superscriptae fuerunt, iam non satis apparent, ut dinosci non possit, utrum plumbo ductae postea evanuerint, an acuto quodam instrumento incisae fuerint; manifesta tamen earum vestigia supersunt. Versus non universa paginarum spatia explent, sed ad dextram foliorum rectorum et ad sinistram foliorum versorum spatia quaternorum centimetrorum et ternorum millimetrorum vacua sunt relicta, quae spatia librarius linea transversa notavit et finivit. Extremae foliorum orae miseram labem traxerunt, situ et humore deletae et arrosae, ut extremae aut voces aut litterae evanuerint. Id quod cum aliis locis non paucis factum est, tum libri ad nationes, in his potissimum secundus, gravissimum detrimentum ceperunt. Namque est, ubi partes orarum aut devulsae sint aut situ deletae exciderint, id quod ex. gr. in fol. XXXIII factum est, cuius versus priores sic mutilati extant:

fol. XXXIII[r] *istę sunt defa* ....

fol. XXXIII[u] .... *as plurimas.*

Eadem labes ad fol. usque CXI serpsit, ut folia plus minus aut arrosa aut detersa aut deleta sint. Integra tamen manse-

runt fol. CXII et quae sequuntur usque ad fol. CCIV, quae omnia bene servata facillime leguntur. Ultima tamen pagina, i. e. quadringentesima octava, sive fol. CCIV[u], nonnullis locis situ laesa quidem est, sed ut legi possint quae exarata sunt.

Per varios casus et magna discrimina rerum codex, cui ab eo, cuius ab initio fuisse videtur, nomen agobardino est, eo, ubi nunc asservatur, pervenit. In prima eius pagina haec leguntur litteris quas dicunt uncialibus scripta:

LIBER OBLATUS AD ALTARE SCI STEPHANI EX VOTO AGOBARDI EPI

Fuit is Agobardus discipulus Leidradi, cui in episcopatu successit. Tenuit autem sedem episcopalem ab anno DCCCXVI ad annum usque DCCCXL[1]). Unde apparet intra eos quos dixi annos XXIV codicem e manibus Agobardi in ecclesiam et seminarium sacerdotale (Studienseminar) sancti Stephani translatum esse. Praeter hunc librum alia quaedam ab eodem Agobardo oblatio facta est, liber evangeliorum in charta pergamena litteris uncialibus nitidissime scriptus, qui liber adhuc in bibliotheca magni collegii Lugdunensis (bibliothèque du grand collège de Lyon) asservatur, hoc titulo[2]) dedicatorio insignitus: »liber Evangeliorum oblatus ad altare sci Stephani ex voto Agobardi epi; sit utenti gratia, largitori venia, fraudanti anathema.« Quodsi quaeritur, quo fere anno Agobardus hos libros ex voto obtulisse videatur, conici id quidem licet, pro certo definiri non licet. Agobardus enim, cum filiorum a patre defectionem publice et libello de ea re composito probasset, quo tempore Ludovicus Pius in gratiam cum filiis Ludovico et Carolo rediit, quippe qui acerrimus Lothari assectator fuisset, episcopatu motus et in Italiam fugere coactus est, unde, cum Ludovicus pater mox etiam cum Lotharo filio reconciliatus esset, Lugdunum rediit et in episcopatum restitutus est.[3]) Id quod inde colligitur, quod

[1]) cf. Annales Lugdunenses in Monumentis Germaniae I pag. 110 sqq.
[2]) cf. Histoire litéraire de la France. Tome IV pag. 581.
[3]) cf. Adonis Viennensis chronicon ad annum DCCCXXXIV.

synodo anno DCCCXXXVII Carisiaci habitae dignitate archiepiscopali ornatus adfuit. Illud autem exilium cum aegerrime ferret, votum aut fecisse aut nuncupasse videtur, quo se partem librorum suorum ecclesiae et seminario illi traditurum esse promitteret, si ex Italia revocatus in integrum restitutus esset. Quod si recte conieci, oblationem librorum, de quibus dixi, intra annos DCCCXXXIV et DCCCXXXVII factam esse oportet. Quamquam mirum videri potest, quod idem episcopus, cum mentem animumque diligentissimo patrum ecclesiasticorum studio finxisset et conformasset, Tertulliani quidem, quem satis noverit necesse est, nullam in libris, quos ipse scripsit, mentionem fecit[1]), ceterorum patrum verbis et sententiis frequentissime utitur. Attamen, qua erat in his rebus cautione et circumspectione, ab haeretico cavisse sibi videtur, nisi vero propter id ipsum factum esse dicere malis, ut patrem Montanistam et haereticum in tenebras bibliothecae monasterialis quasi relegaret.

Inde ad Iacobi Gothofredi aetatem altum est de codice silentium. Oehlerus quidem se in calce alicuius editionis rigaltianae anni MDCXXXIV a docta quadam manu haec notata invenisse affirmat: »Papire Masson rencontra l'Agobardus chez un relieur, qui en voulait endosser ses livres, comme Pogius (*sic*), qui trouva le Quinctilian (*sic*) sur le comptoir d'un charcutier, pendant qu'il était au concile de Constance.«[2]) Recte; non recte tamen is qui haec scripsit intellexit ignoti scriptoris sententiam. Miratur enim, quod ille »l'Agobard«, non »l'Agobardinus« scripserit. At non de codice Tertulliani agobardino agitur, sed de ipsius Agobardi episcopi scriptis. Id quod manifeste apparet cum ex vocibus »le Quinctilian«, i. e. libros a Quinctiliano scriptos, tum ex fonte, unde sine dubio ignoti illius hominis annotatio fluxit, id est ex ipsius Papirii Massonis verbis, qui in praefatione operibus Agobardi praemissa et in epistola quidem ad ecclesiam Lugdunensem Lutetiae

---

[1]) cf. Papir. Massonis Praefationem ad Agobardi opera Parisiis 1605, quae praefatio repetita est in editione Baluzii, Parisiis 1666.

[2]) praefat. p. VI.

Parisiorum Cal. Ianuariis 1605 scripta se, cum Lugduni in vico Mercium libros quaereret et apud compactorem librorum versaretur eius rei causa, compactorque ille Agobardi codicem in membranis perscriptum veteribus notis dilaniare pararet, cultrumque ad eam carnificinam manu teneret, numerato libri pretio illi (i. e. *Agobardo*) vitam redemisse affirmat. Eiusdem Papirii Massonis frater codici librorum ab Agobardo scriptorum, qui ipse in bibliotheca regia parisina est, haec superscripsit: »haec Agobardi opera M. S. a Papirio Massone in lucem edita ad maiorem illius editionis fidem Bibliothecae Regiae dono dedi ego Ioa. Bap. Massonus Regis Elemosinarius Papirii frater XVI. Iulii anno salutis 1618. LE MASSON.« Etiam ex his, puto, apparet non Tertulliani, sed Agobardi codicem msc. a Massone tum inventum esse; nam si Papirius Masson librum tertullianeum Agobardi una cum ipsius Agobardi scriptis invenisset, ille una cum his bibliothecae parisinae traditus esset.

Id autem factum non esse prolegomena docent, quibus Iacobus Gothofredus principem librorum ad nationes editionem (Genevae MDCXXV) ornavit. »Codex hic«, ait, »hanc in urbem (i. e. Genevam) Lugduno iam pridem perlatus, e bibliotheca Tornaesiana in manus meas anno (i. e. MDCXXIV) pervenit, verum aspergine longoque situ extremis paginarum oris degustatus seu arrosus.« In his verbis male me habet, quod codex e bibliotheca tornaesiana Genevam pervenisse dicitur. Bibliotheca enim tornaesiana Lugduni Batavorum fuit, ut codex nescio quo casu primum Genevam, tum ad Batavos migrasse, inde ad lacum Lemanum redisse videatur. Nam Genevae quoque, quo codex *iam pridem* perlatus fuisse dicitur, alteram quandam tornaesianam fuisse vix probabile est. Sed utut res est, Gothofredus cum libros ad nationes ex eo edidisset, codicem agobardinum bibliothecae parisinae dono dedit.[1]) Ibi primus Stephanus Baluzius librum in usum Nicolai Rigaltii, qui tum primam editionem librorum tertullianeorum parabat,

---

[1]) extat eius rei testimonium in ipso libri agobardini operimento, in quo aureis litteris haec impressa leguntur: IACOB. GOTHOFREDUS. I. C. DOMO. PARISIENSIS. REGIAE. PARISIORUM. BIBLIOTHECAE.

quae anno MDCXXXIV prodiit, contulit, tum ipse Rigaltius, cum novis curis Tertullianum recensere instituisset.

Post hos fratres ordinis sancti Benedicti codice usi esse videntur. Quo spectat haec epistula a Petro Carpentario (Pierre Charpentier) scripta, quae primo codicis folio (duo enim priora codicis folia vacua sunt) versui agglutinata est:

> Mon Reverend Père et très cher Maître je vous prie d'avoir la bonté De remettre ce MS entre les mains de MS Boivin; et de retirer mon recipisse, je l'aurais rapporté moy meme Si j' n'etois incommodé des maux de coeur que je ressentais depuis plus de Deux moix. et quelque autre petite bagatelle m'otant l'appetit m'affaiblissoient de jour en jour. Ce qui m'ayant obligé de vous voir, le medecin il m'a contraint d'aller à l'infirmerie, ce qui me mortifie le plus, c'est que je seray privé du plaisir de vous voir. vous m'obligerez en m'anulant la reception de ce MS et me faisant savoir comment vont les choses, je suis avec respect et attachement
>
> Votre très humble et très obéissant serviteur
>
> P. Carpentier
>
> MB.

Demandez s'il vous plaît, si M' Delacroix s'est resouvenu de ce que je lui ay demandé.

Petrus Carpentarius, natus VI. ante Kal. Sept. anni MDCLXXXXVI et anno MDCCXX ordini S. Benedicti congregationis Maurinorum adscriptus quinque aut sex annis post in coenobium St. Germani prope Parisios delegatus est, ubi per quinque annos edendis libris tertullianeis operam dedit. Ordo enim novam editionem meditabatur. Deinde cum Mauro Dantinio (Dom. Maur. Dantine) in edendo glossario mediae et infimae latinitatis Du Cangii ita versatus est, ut non modo ad omnes omnium bibliothecarum libros manuscriptos et impressos aditum haberet, sed etiam ipse glossarium novum ad scriptores medii aevi cum latinos tum gallicos, seu supplementum ad auctiorem glossarii cangiani editionem quattuor voluminibus

ederet.[1]) Neque tamen consilium libros tertullianeos edendi abiecit. In qua re cum quinque imprimis ordinis Benedictinorum viri docti versarentur[2]), Carpentarius Petro Henrico (Pierre Henri) socius accessisse videtur, ad quem Henricum epistula illa, si quid video, scripta est, qua magistrum, ut librum manuscriptum Boivino praefecto bibliothecae regiae reddere velit, precatur. Ceterum consilium illud ab Henrico, quod quibus opus erat libros manuscriptos peregre expedire non potuerat, abiectum est, ut tamen post multos annos a Carpentario solo Tertullianum editum iri speraretur[3]), quam spem inanem fuisse constat.

Post patres Benedictinos codice illo usus est G. F. Hildebrand, olim scholae tremoniensis rector. Qui cum consilium libros tertullianeos edendi abiecisset, Francisco Oehler ea quae ex codicibus adnotaverat utenda permisit, qui cum collationem a Baluzio factam margini exempli editionis rigaltianae anni MDCXLI adscriptam Monachii indagasset, utriusque viri auctoritate ita usus est, ut, quemadmodum supra dixi, ubi vel diversissima traderent alterum alteri sine iudicio adiungeret, ipse codicem non inspiceret. Ego in conferendo codice rem ita institui, ut, ubi uterque testis recte rettulerat, nihil adnotarem, ubi aut alter aut uterque erraverat, corrigerem et quid in codice esset diligenter referrem.

Iam redeo ad ipsum codicem. Priora eius folia duo a librario vacua esse relicta supra dixi. Etiam priori paginae folii tertii librarius pepercit, aliae tamen manus quaedam non abstinuerunt. Haec enim atramento scripserunt:

3970

Tertullian' de exortatiōe castitatis. de spe fideliū de paradiso. De uirginib' uelandis. de carne & anima.

---

[1]) cf. Ren. Prosp. Tassin: Gelehrtengeschichte der Congregation von St. Maur. Deutsche Ausgabe 1774. Tom. II pag. 368 und ff.

[2]) cf. Tassin l. l. I pag. 595.

[3]) cf. Zieglbauer: historia literaria Ordinis S. Benedicti. Tom. III pag. 208.

LIBER OBLATUS AD ALTARE SC̄I STEPHANI EX UOTO AGOBARDI EP̄I

1622

1622

Superior numerus 3970 quid sibi velit nescio: bibliothecae alicuius numerum notare videtur. Alteri numeri bibliothecae parisinae sunt, atque maior ille quidem adscriptus esse videtur, quod minor paullulum evanuerat. De dedicatione Agobardi episcopi dixi; reliqua quo pertineant, mox apparebit.

Eiusdem folii pagina versa indicem librorum continet hunc:

HIC SUNT TERTULLIANI LIB̄ XXIIII
AD NATIONES LIBER I 197 DE CARNE XP̄I
20 IT̄ AD NATIONES LIBER II DE PATI
36 DE PRAESCRIPTIONE ENTIA
HERETICORUM LIBER I DE PAENI
52 DE SCORPIACE TENTIA
70 DE TESTIMONIO ANIMĘ DE ANIMĘ
76 DE CORONA SUMMIS
89 DE SPECTACULIS SIONE

105 De idolatria — de super
119 De censu animae — stitio
166 De oratione — ne sae
171 De cultu feminarū — culi
173 Itē de cultu feminarū
180 Ad uxorem
184 Itē ad uxorem — LEGE
189 De exhortatione
castitatis — IN XPō
De spe fidelium
De paradyso — IHV̄
De uirginib· uelandis
De carne et anima [illegible]

Ibi quae atro colore scripta sunt, ab ipsius codicis librario aliena posteriori manui debentur. Atque numeros quidem foliorum recte adscripsit, ubi singuli libri incipiant. Eadem manus singula folia inscripta numeris signavit; eadem in pagina recta ea adnotasse videtur, de quibus me iam expositurum esse supra dixi. Namque eum, qui singulis indicis titulis numeros addidit, mirum habere debuit, quod in codice non idem librorum ordo est, quem in indice invenerat. Librum enim de exhortatione castitatis is excipit, qui est de carne Christi, in quo libro fere medio (i. e. post verba *sed animae nostrae* c. X. pag. 445. 20 Oehler) codex mutilatus desinit. Quod qui factum sit, facile apparet: librarius titulum *de carne Christi* suo loco praetermissum alieno loco adscripsit. Quod cum is, qui numeros addidit, miraretur, in fronte libri turbatum ordinem notavit.

Folium quartum (i. e. foliorum inscriptorum alterum) rectum ad libros ad nationes initium habet hoc:

556

TESTIMONIUM IGNO
RANTIAE URĀE · QUAE
INIQUITATĒ DŪ DEFEN
DIT REUINCIT · INPROMTUĒ ·

Quod omnes.

In angulo laevo signum bibliothecae parisinae est. Numerus supra scriptus quid significet in medio erit relinquendum. Lusi olim, numerum paginarum quot fuerant antequam codex mutilaretur indicari. Nam cum qui supersunt libri CCCCVIII paginas compleant, superessent CXXXXVIII paginae, quibus octo libri et dimidius inscriberentur. Plane anim perierunt

libri de spe fidelium, de spe paradisi, de animae submissione, de carne et anima, de superstitione saeculi; in aliis codicibus servati sunt libri de virginibus velandis, de patientia, de paenitentia et altera pars libri de carne Christi. Sed mitto rem: praestat non hariolari.

Litterarum formae, quibus librarius usus est, unciales eaeque aut grandes aut minutae sunt. Atque grandibus illis sive maiusculis utitur ubicumque rubrum colorem in scribendo adhibet, minusculis sive minutis, ubi atramentum. Neque vero in indice exarando solum maiusculis litteris usus est, sed etiam in subscriptionibus, quibus alterius libri finis, alterius exordium indicantur, et in primo aut primis singulorum librorum versibus. Exempla habes et habebis in collatione subsequente. Omnia nitidissime scripta sunt.

Duplici errore librarius non raro unius vocabuli partes distraxit, duo vocabula in unum contraxit, cuius erroris exempla collatio codicis, quam subiungo, praebebit.

Notae quibus librarius utitur maximam partem vulgares sunt. Infra plenissimum earum rerum indicem componam. Ad margines nihil usquam aut scriptum aut adnotatum est. Singuli libri continua scriptura exarantur. Interpungendi et distinguendi notae paucissimae eaeque haud raro non iis quibus oportebat locis positae. Post uncum ultimis sententiarum vocibus superscriptum, quod signum maioris cuiusdam distinctionis est, maior littera scribi solet.

Altera quaedam manus in ipso codice praeter ea, quae de primo folio inscripto supra exposui, iis tantum locis deprehenditur, ubi codicis verba aut situ aut humore evanuerant aut evanescere coeperant. Prima eius mentio apud Baluzium facta est, nulla apud Gothofredum, unde nescio an conici liceat ipsum Gothofredum mutila restituere conatum esse. Praeter hoc nulla interpolationis nec vola nec vestigium. Tertia manus in codice ipso nusquam invenitur, nisi forte ad ea recurres, quae de primo folio dixi. Est tamen, ubi librarius sua ipse errata correxerit, id quod et crassior scriptura et atramenti evanidi vetustas satis superque docent, cum altera manus tenuissimis litteris et atramento nigricante usa sit.

de cultu fem. I. 9 pag. 712. 13 vitiosa animi passio [concupiscentia] commendavit; de cultu fem. II. 5 pag. 721. 7 Erit enim eius, de cuius [doctrinis] instrui concupiscit; de exh. cast. 4 pag. 743. 15 agnoscitur [interdictum]; de carne Chr. 8 pag. 442. 11 Nam est nobis et ad illos libellus, an qui spiritum et voluntatem et virtutem Christi habuerit ad ea opera, dignum aliquid paenitentia [fecerit]; de anima 18 pag. 585. 4 cum vero [sequitur] et addicitur, 19 pag. 587. 10 Ita prima illa vox de primis sensuum [vocibus] et de primis intellectuum pulsibus cogitur.

Aliis atque permultis locis plane et manifeste apparet, cur factum sit, ut librarius integra verba Tertulliani non servaret: mira quadam et misera constantia dimidias aut universas sententias omittere solet, ubi a similibus aut syllabis aut vocabulis eius oculi aberraverant. Certum de ea re iudicium tum demum est, ubi aut alii libri MSS. servaverunt quod in alio deest, aut ubi idem locus ex alio libro tertullianeo in alium translatus est, ut alter integra, alter manca scriptoris verba exhibeat. Id quod praecipue in Apologeticum et libros ad nationes cadit, ut, cuius rei exempla in coniectaneis dabo, alter ex altero expleri possit.

De spect. 11 pag. 40. 15 [*per* duellum], *per* tubam, 10 pag. 36. 9 appell*ationem* [et administr*ationem*], (plura ex eodem libro congessit pater meus in eiusdem libelli editione pag. 2.); de idol. 16 pag. 95. 8 de flatu idololatri*ae*, [qu*ae*] intervenit, 18 pag. 98. 11 a toga [*candida*] *candidati*, 18 pag. 99. 19 in hum*ilitate* [et ignob*ilitate*]; de testim. an. 1 pag. 401. 19 per*itiae* [*tuae*], 2 pag. 402. 6 deum praedicantes hoc nomine [*unico*] *unicum*, 6 pag. 412. 1 propria cuique genti *loquela*, [sed *loquelae*] materia communis, 6 pag. 412. 3 iudicii divini invocatio *ubique*, [mors *ubique*]; de cor. 11 pag. 446. 2 ad ceteras officialium corona*rum* [causas, quibus familiarissima ista ducatio necessitatis, *cum*] idcirco aut officia fugienda sunt, 7 pag. 432. 5 [*Habes* tragoediam Cerberi,] *habes* Pindarum, 11 pag. 445. 8 Nulla est *necessitas delinquendi*, [quibus una est *necessitas non delinquendi*]; scorp. 2 pag. 502. 4 f*ilia* [*tua*], 5 pag. 507. 23 Nam et medicinae prae-

sidium [*plures* qui refugiunt], *plures*, 11 pag. 527. 1 Si aliter edixit haec, cur non *aliter eveniunt quam edixit* [id est, quemadmodum edixit? Atquin non aliter eveniunt quam edixit; ergo sicut eveniunt, ita edixit, et sicut edixit, ita eveniunt. Nam nec licuisset *aliter evenire quam edixit*], nec ipse aliter edixisset quam evenire voluisset; ad ux. I. 8 pag. 681. 22 [*Per* loquacitatem irrepunt verba pudoris inimica], *per* otium a severitate deducunt, 8 pag. 681. 15 Quae a domino indulgentur, sua gratia gubern*antur*, [quae ab homine capt*antur*], studio penetrantur; ad ux. II. 5 pag. 690. 1 Latebisne tu, [*cum* lectulum,] *cum* corpusculum tuum signas, 7 pag. 693. 6 quo *minus* [sibi obstrepat, minus insidiet, *minus*] speculetur; de cultu fem. I. 5 pag. 707. 19 [*quantum* ad genus, et potioribus], *quantum* ad utensilitatem, 7 pag. 710. 1 si non *comparet* [aut ideo *comparet*]; de cultu fem. II. 9 pag. 727. 13 de van*is* [*his*] instrumentis earum, 7 pag. 723. 9 [*modo* substrictis], *modo* relaxatis, 8 pag. 725. 20 consul*ere*, [anxie inspic*ere*]; de exhort. cast. 5 pag. 744. 22 recensen*dam*. [*Nam*], 2 pag. 738. 16 [*Dominus* dedit], dominus abstulit, 9 pag. 751. 7 super praegn*antes* [et lact*antes*]; de praescr. haer. 32 pag. 29. 18 eccle*siarum* [*suarum*], 32 pag. 30. 7 *neque apostoli* [alicuius auctoris esse *neque apostolici*], 39 pag. 37. 1 ut electi manifest*entur*, [ut reprobi detega*ntur*]; de carne Chr. 6 pag. 437. 10 descend*it*, [*ut*] crucifigeretur, 4 pag. 431. 14 [*Propter eum* descendit], *propter eum* praedicavit, 4 pag. 431. 12 illum in immunditiis in utero coagu*latum*, [illum per pudenda pro*latum*], illum per ludibria nutritum; de anima 18 pag. 584. 29 nescia*mus* [*nos*] vidisse, 8 pag. 567. 16 Est adeo [*alteri* quid invisibile], *alteri* non, 8 pag. 566. 26 Sic igitur etsi *corporalia* [incorporalibus obiacent, ipsa quoque ita inter se differunt, ut differentia species eorum ampliet, non genus mutet, ut sint *corporalia*].

Deinde contraria quadam perversitate litteras aut syllabas aut voculas semel exarandas per dittographiam duplicavit, ex. gr. ad nat. I. 6 pag. 314. 20 tacitaei ignorantiae (tacitae), 7 pag. 319. 15 si quisses (quis es), 10 pag. 326. 1 non urbes solummodo (urbe), 13 pag. 335. 3 summus (sumus),

15 pag. 336. 4 comparationis satisfiat (comparationi); ad nat. II. 12 pag. 380. 5 sororis suae iungitur (sorori), 13 pag. 383. 12 manifestis suis (manifestis uis); de spect. 16 pag. 46. 4 omnis spectaculo (omni); de idol. 15 pag. 94. 17 trium fratruum (fratrum); de cor. 4 pag. 426, 1 sittrationis (sit rationis); scorp. 2 pag. 502. 12 quaesivit averteret te (avertere te); de orat. 15 pag. 566. 11 non religionis sed superstitioni (religioni); ad ux. I. 4 pag. 675. 3 spiritalia affectionem (spiritali affectione); ad ux. II. 2 pag. 686. 24 affide (a fide); de cult. fem. II. 9 pag. 726. 11 currrent (curent); de exh. cast. 6 pag. 746. 10 quod demiserat (emiserat); de praescr. haer. 7 pag. 9. 9 et tectomarte (ectromate); de carne Chr. 6 pag. 437. 25 genus sediscebat (ediscebat); de anima 10 pag. 571. 1 morte non simplicis, sed (simplici).

Ad nat. II. 2 pag. 352. 24 gallinacium *sese*cari iubebat (secari); de idol. 1 pag. 68. 2 At enim *ad id*ololatria; de cor. 8 pag. 436. 8 *nauiganauiga*ntem; scorp. 10 pag. 522. 3 noluiss*et et*si (noluisset, si); ad. ux. I. 4 pag. 674. 12 vel*it ut* (vel ut); ad ux. II. 3 pag. 687. 15 *empti empti* et quali pretio?; de exh. cast. 5 pag. 745. 5 Alio*quin quon*iam (Alioquin iam); de praesc. haer. 8 pag. 11. 7 i*re r*emandabat, 14 pag. 16. 2 *non non* tenent; de anima 42 pag. 623. 25 Quodsi hominis est pati mortem dissolutricem *corporis et peremptricem corporis et peremptricem* sensus, quam ineptum, ut tanta vis ad hominem non pertinere dicatur.

PARTICULA II.

LIBRI AD NATIONES EX CODICE AGOBARDINO AD MAIOREM OEHLERI EDITIONEM COLLATI.

ACCEDIT

CONSPECTUS NOTARUM A LIBRARIO ADHIBITARUM.

Fol. 1 Verba *Testimonium ignorantiae uestrae quae iniquitatem dum defendit, reuincit, in promtu est* rubro colore picta et maiusculis litteris uncialibus exarata sunt.

Pag. 305, 2 PROMTU (*Aβ*)

6 *cr*istianorum (*Aφ*)

Pag. 306, 2 dignitate

3 estimationem

5 humanator pescit

7 sin' ullum

10 iustitiae *con*scientia (*Aφ*)

13 rapiat' Inquitis noui (*Aφ*)

15 transfuge

fide || inc. fol. 1^u *immo*

Pag. 306, 21 depr*ae*hensi

21 netor tiquidem

22 merent *(Aβ)* exprobant *(Aβ)*

23 male *(Aβ)*

Pag. 307, 6 conprimitis

creditis || inc. fol. 2^r *si*

Pag. 307, 20 credatis· *(Aφ)* Uerum

Pag. 308, 3 uultis· Aut

7 liberaretis· Sed

11 questio

caueam || inc. fol. 2^u *conueniretur*

Pag. 308, 16 incre*dibia*

18 naturam' *Que*rere

Pag. 309, 3 super gressis

5 consulendam' Iam

7/8 damnaretis' *An*commodarent

10 *cr*istianum

&

12 Haecenim (*corr. pr. man.*)

13 quodquae dam

recedatur || inc. fol. 3^{r} *Ideo*

Pag. 309, 21 nominis' **Edite** quod *(Aφ)*
21 nom**i**nis (*corr. pr. man. e* nom**e**nis)

Pag. 310, 10 interpr**ae**tatur
14 nostrum' **Non**
15 gr**e**cum

nomina || inc. fol. 3^{u} *Sed*

Pag. 311, 3 secta' **Quam**
6 inpingitis' **Quasi**
11 personarum' **Ut**
17 Qua**n**quam

etiam || inc. fol. 4^{r} *pythius*

Pag. 311, 23/4 abnuens' **Cum**

Pag. 312, 1 luci*iustitius*
3 c**e**citate
6 bonus' **Cum**
8 norant' **Emendatos**
16 christian**e**

reformari || inc. fol. 4^{u} *Pater*

Pag. 312, 18 qu**ae**ri

Pag. 312/313 adoramus' **Abstinentiam**

Pag. 313, 4 **sin** *(Aφ)*
9 et (*prima manus in margine addidit*) *(Aφ)*
11 (*post vocem* nubiculae *littera quaedam erasa est*)

inquitis || inc. fol. 5^{r} *fraudator*

Pag. 314, 3 christianos' **Dum**
8 pr**e**stantia
8 super ficie
10 dicuntur' **Et**
11 eius modi
13 uestri' **Quando**
20 tacit*aei* *(Aβ)*

similiter || inc. fol. 5^{u} *legibus*

Pag. 315, 5 mach**e**ris
9 inquitis' **Tantum**
9 fam**e**

ea || inc. fol. 6^{r} *condicio*
Pag. 315, 16 *quod* mentitur *(Aβ)*
21/22 incertus' Quia *ne sit* *(Aφ)*
26 obscurat' Ut
28 mentiendi (*corr. pr. m. e* mentiendo) *(Aφ)*
30 proverbis *(Aφ)*
Pag. 316, 4 *vocula* sub *deest*
publicus || inc. fol. 6^{u} *nos*
Pag. 316, 8 demonstrauit' Utique
23 praesentan . . . . *di*cium*)
23 ipsi (*correxit pr. man. ex* ipse)
23 prodito*ris* *(Aφ)*
24 *verba* oro uos *dinoscere non potui, sed explent lacunam*
25 <o m n>em**)
Pag. 317, 1 <a>dquin
2 competit<atd>omesticorum
3/4 omnes' A
nullis || inc. fol. 7^{r} *magis*
Pag. 317, 12 fame
12 super scendit
15 *is*dem *(Aφ)*
21 pa<ne>
22 depraehendit
22 lum<ine>
Pag. 318, 1 recog<nouit>
2 qu<are>
3 pro<di>tionem
redim<it> || inc. fol. 7^{u} *Sed*
8 celantur *(Aφ)*

---

*) Supplendum est praesentan[*eum iu*]dicium.

**) Quibus in locis litteras aut voculas ab editoribus ad explendas lacunas adhibitas probo, restitutiones ab illis temptatas uncis inclusas lacunis superscripsi, nam nec prior nec posterior manus unquam quicquam versibus superscripsit; quaecumque postea adscripta sunt quaeque a Gothofredo in ipso codice expleta esse conieci, in ipsis lacunis addita, non superscripta sunt.

12 eos dem
15 Diuersum opus' non est scire illos' prius fallaciae *(Aφ)*
16 Gnaris
17 umquam
Pag. 319, 2 prae<m>inistranda
3 nes<ci>at
4 tragoedia <thye> steuele //// dipodis (*una littera erasa est*)
5 <. . . . . . . mi>nistros
8 tole<rant>ia
9 proponi<mu>s

aeternam || inc. fol. 8^r *sectatoribus*

Pag. 319, 15 quis*s*es *(Aβ)*
16 tu*mo*do
19 pre^{s}serit (*correxit prima manus*)
Pag. 320, 2 possint' **Si**
4 ordin<es den>tium
5 ad<incesti>
6 uer<itate>
8 *Plane* tertium *(Aβ)*
8 cynopenn**ae** *(Aβ)*

desubterra || inc. fol. 8^u *neantipodes*

Pag. 320, 10 salt*er*atio
14 e*x*ules
Pag. 321, 7 praecardia (*eadem manus correxit* praecordia) *(Aφ)*
7 refluentäe *(Aβ)* aliqua*n*diu *(Aβ)*
8 per<seuera>sse*)
9 medicamentis . . . . Quam
10 <sed ex>' Pudoris
11 interpr**ae**tantur
11 <potuit> *eff*utere
12 sonum *tin*<ni>tumque (tin *in loco evanido scripsit manus secunda*)
13 lingua *stup*ente (stup *a manu secunda*)

*) Recte explevit Hildebrandus.

quia || inc. fol. 9ʳ *unicum*

Pag. 321,	15	interpr*ae*tationis *(Aβ)*
	16	tamenter tii
Pag. 322,	1	alie
	3	non////ulla (*una littera erasa est*)
	3	quecumque
	5	super stitione
	7	greci
	8	greciae
	13	eo<dem>
	15	miremini' In
	16	omn<is>
	19	christi<anoB̸ meri> tum *(Aβ)*
	20	quidm̃ . . . . Opinor

trecenti || inc. fol. 9ᵘ *quante*

Pag. 322,	22	spacium supra univer sumorbem
	23	orbes
Pag. 323,	2	hierennapae
	3	insula' Multis
	6	terre
	10	super fluissent
	11	Si *(Aβ)*
	12	<te>mporum
	13	iniustis<simos> *(Aβ)*
	14	<laedu>nt
	14	eos *(Aφ)*
	15	profanorum (*correxit pr. man. e* profanarum)
	16	<uanissi>mus *(Aβ)*
	19	exse<quid> possent *(Aφ)*
	20	istud' Si

supplicio || inc. fol. 10ʳ *nostro*

Pag. 324,	10	quo deas
	12	quant<a>
	13	ips<oq'>sermone
	14	<anti>quitas
	16	au<cto>ritas

17 semp⟨er⟩
17 tant . . . . . maiorum *(Aβ)*
19 eaqu⟨ae pro⟩batis

animatur || inc. fol. 10ᵘ ⟨deoru⟩m
Pag. 325, 3 ostendam' Nisi
9 quo (*corr. pr. m. e* quod)
15 ⟨p⟩rudentissimi
17 ⟨M⟩entior' Si numquam
18 ⟨bell⟩o *) nouisset *(Aφ)*
20 ⟨M Aemil⟩io
21 con⟨tumelio⟩sissimum *(Aφ)*
22 ⟨loca⟩re *(Aβ)*
23 se⟨natus⟩
24 certi liberum ⟨patr⟩em
24 socru sua' *(Aφ)* Consules
Pag. 326, 1 urbesso⟨lumm⟩odo
isydem || inc. fol. 11ʳ *et arpocraten*
Pag. 326, 6 caetu
9 que
10 rei esse *lesae*
11 super stitionis
17 solacio *(Aβ)*
18 quo publice *(Aφ)*
20 subdu . . . tis**)
21 conducitur . . . . . . eadem (*praepositio* sub *deest*)***)
23 questoris
25 poene
maiest⟨as⟩ || inc. fol. 11ᵘ **pro**stituitur****)
8 etiammor tuis
10 eis demtitulis super scribitis

---

*) Cf. C. I. L. I, 541.

**) Expleo: subdu ⟨xis⟩ tis.

***) Nisi forte latet in lacuna: cf. Apol. 13 pag. 165, 1: Sic Capitolium, sic olitorium forum petitur, *sub* eadem voce praeconis, *sub* eadem hasta, *sub* eadem adnotatione quaestoris diuinitas addicta conducitur.

****) Sic, non *con*stituitur.

Pag. 327, 14 <N>ihil
15 ceditis
16 mor<tuo>s
17 apparatus' Ut
18 lectister*nia* . . . . . *ie* (nia *et* ie *a manu secunda* *)
20 <contu>melia
20 decuerit (*corr. pr. m. e* docuerit)
Pag. 327/8 contemplaret . . . . lus
ipse || inc. fol. 12r *quam ei*
Pag. 328, 6 cesarem
10 gtam (*Aφ*)
17 quae uulgi (*corr. pr. m. e* uulgae)
19 gra<ui>tas
22 exordia<r . . . .>uestro
Pag. 329, 1 ad*iu*<dica>tis
2 derogastis' Magnificando
2 lusit . . . . adhuc (*Aβ*)
maiestat<em> || inc. fol. 12u <h>*umana*
Pag. 329, 6 sauci at
7 pene
8 traducit' Aut
18 penituerit (*Aβ*) <A>thenienses
19 resti<tui>*tur*
20 illo <quod n>*unc* (*Aβ*)
21 hercu<lem lusit> (*Aβ*)
Pag. 330, 3 despici<te apu>duos
histrionicas || inc. fol. 13r *litteras*
Pag. 330, 6 construpratur (*Aβ*)
8 extinctu (*Aβ*)
11 ubi sanguinem (*Aφ*) (*vocabulum* super *deest*)**)
12 cremebatur
17 incaluit ioppenaculus (*Aφ*)

---

*) Recte Rigaltius in adnotatis explere videtur: <*et fer*> iae.

**) Praepositionem *super* a librario omissam in textum recipiendam esse probat locus geminus Apol. 15 p. 173, 5: Plane religiosiores estis in cauea, ubi *super* sanguinem humanum, *super* inquinamenta poenarum etc.

18 simulantia (*corr. pr. m. e* simulantie)
19 queque
12 censentur *quam* eorum (*Aφ*) *)
Pag. 331, 2 quaerantur <contẽptis> ex alia (*Aβ*)
4 auersa<mur>
6 sed . . . . superductae**)
somniastis . . . || inc. fol. 13ᵘ <c>*aput*
Pag. 331, 9 exhorsus
15 propinquos' Eidem
18 *de*iudaeis (*Aφ*)
19 re*pp*erisse
21 ue<rer>entur
22 con<fessi>onem (*Aφ*)
Pag. 332, 2 <hab>*ere* (ere *man. sec.*)
3 et<omnia> um̃enta (*Aφ*)
materia || inc. fol. 14ʳ *colitis*
Pag. 332, 12 atica
15 autem nasci////licet (*una littera crasa est*)
17 tru^N^cum (N *pr. man. addidit*)
21 quocumque
Pag. 333, 3 ips<i>
4 umerorum
5 obliquatio . . . . . . Si
6 *fec* . . . . huic
7 intexta <pau>latim (*Aβ*) menbra (*Aβ*)
8 placu<it argil>lae (*Aβ*)
10 aes uel argentum *recte Hildebrandus, qui tamen male de lacuna, quae nulla est, refert*
argentum || inc. fol. 14ᵘ *uel quodcumque*
Pag. 333, 13 oliue
15 trans feras
16 detra duce
17/18 cumter tius

---

*) Lacuna nulla est.

**) Recte explet Hildebrandus: sed <etiam.>

19 redigetur (*Aφ*)
22 con‹ue›nitur
24 uos‹si›mulacrorum (*Aφ*)
25 **a**t (*Aφ*)
Pag. 334, 3 cruce (*Aφ*)
4 ips*i*oui (*Aφ*)
5 etiam ‹in canta›bris (*Aβ*)
6 cus‹todi›t' **S**iphara
incultas || inc. fol. 15[r] *et nudas*
Pag. 334, 10 pr**ae**cationem (*Aβ*)
11 letitiam
12 caelesti**a**' **A**d
17 cena
18 azimis (*Aβ*)
18 que
Pag. 335, 3 su*mm*us (*Aφ*)
7 *et ad* (*Aβ*)
8 decutit *et* cum
Pag. 335, 8 p . . . . . *)
9 onoch*oltesi*serat (*Aφ*)
10 uulg‹us› . . . . **)
11 nostrae . . . . in ***)
12 *oenocholtes* (*Aφ*)
qualitate **a**‹uctori›s || inc. fol. 15[u] *infirmum*
Pag. 335, 15 nobis cum depr**ae**hendamini
Pag. 336, 6 queque
10 infan‹te›*sae*ditos (*Aφ*)
11 impun////e (*una littera erasa est*)
13 dist*at* (*corr. pr. m. e* dist*ant*)
13 neque . . . . *atis* (*Aφ*)
Pag. 337, 1 best . . . . tis
2 mor tesemergitis
3 ‹genere› dissimilius (*Aβ*)

---

*) Exple p‹osuit›, quamquam legitur in Apol. cap. 16 p. 181, 3: proposuit.

**) Expleverim: uulg‹us *illi.*›

***) Expleo: ‹Inde› in.

5 quicquid ‹ab ali›a ratione
6 dicimur . . . . . .' Dum (*Aφ*)

positum est || inc. fol. 16^{r} *non*

Pag. 337, 9 seuitia
10 quanquam (*Aβ*)
13 praeco cumper hauritis (*Aφ*)
15 minis terium
17 consilium' Incesti
19 lumi‹ni›bus
20 con‹sci›entiam

Pag. 338, 2 nocte ‹omni›
5 possu‹mus›
6 per*seth*esia*se*dit
6 quam$^{\overline{N}}$horrentes (*corr. pr. m.*) (*Aφ*)
6 cum‹ma›tribus
8 siquidam (*Aβ*)
9 oedi*pp*‹us›*) intrauit (*Aβ*)
10 numquid (*Aβ*)

domini . . . . || inc. fol. 16^{u} *uobis*

Pag. 338, 12 oedi*pp*us*)
23 ‹po›puli
24 aspera*ce*rroris (*Aφ*)
24 ‹Inp›rimis

Pag. 339, 4/5 ‹quocu›nq'
7 alii . . . . sent (*Aβ*)
8 sit· Q‹uot cunq'› adulteria (*Aβ*)
9 libidinis . . . . ‹s›tatiuo (*Aφ*)

mimis || inc. fol. 17^{r} *et comoedis*

Pag. 340, 3 captauerat' Intrans
5 greco
6 pedagogus
9 euentu*ro* *mo*enatum (*Aφ*)
12 de*liania*mentis

---

*) De hac scriptura cf. Studemund in Senecae trag. ed. Leo vol. II. p. XVIIII.

Pag. 341, 1 propriaetates nonnulle
2 praelate
2 di<ligen>tia inpellit
4 laquaeo
5 stipen<diūstu>*pi* (*Aφ*)

sacrament<is> || inc. fol. 17^{u} *de obstinationibus*

Pag. 342, 1 que
11 <ad>huc
11 Sed omit^{t}o (*corr. pr. m.*)
11 uaesaniae crimi<na>
13 <con>ueniam (*Aβ*)
14 quos^{s}tatuae (*corr. pr. m.*)
15 <dicta> a concilio

Pag. 343, 1 armis <saltim>
3 deper iuris' Iure
4 super <hoce>nĩ
6 quia<non uul>t*esse*

fieri || inc. fol. 18^{r} *reliquum*

Pag. 343, 10 contemptumor tis
Pag. 344, 2 postre<mo>
4 du<ri>tiam
8 tranquill . . . .*)
9 extraneos . . . . Inquitis (*Aβ*)
11 odio<pro>sequi
12 nobi<s Res>pondete (*Aφ*)
13 exem<pla depos>co (*Aβ*)
14 fabul<a>*s* <fecit> Utique (*litterae* l *et* s *a manu secunda*)

auctora . . . . . . || inc. fol. 18^{u} *mortis*

Pag. 344, 15 femine
Pag. 345, 2 proxume (*Aφ*)
5 <de>ridenda
6 quanquam (*Aβ*)
6 *ob*stinatio (ob *a manu secunda*)

---

*) Scriptum fuisse videtur *tranquill*<*itas.*>

7 resurrectionem (re *a manu sec.)*

10 inter<im li>ngua *(Aφ)*

13 <praesu>mptio

14 <qu>anto

15 pauo<ne reditu>rũ

16 *interitum (man. sec. scripsit)*

17 iustiore . . . . **Ar**istide *(Aβ)*

18 inson*tes ameno* (tes ameno *a man. sec.) (Aφ)*

Pag. 346, 1 uos . . . . **ue**

disponitur || inc. fol. 19r *Nec*

Pag. 346, 3 ph**y**losophi *(Aβ)*

6 internos (*Aφ*)

13 nu**m**quid (*Aβ*)

13/14 uos<col>legio

14/15 summi<nis>trare

Pag. 347, 3 quibus <in>lata (*Aβ*) **A**gnitione

5 sent<entia>

9 iactetis . . . . . . opere (*Aβ*)

10 **in**<cesti> **E**xertiores

aut<trabem> || inc. fol. 19u *de oculo*

Pag. 347, 17 pat*et et*iam (*Aβ*)

Pag. 348, 5 od**i**tis*)

Subscriptio

TERTULLIANI · ADNATIONES LIB̄ · EXPLICIT ·
INCIPIT LIBER II ADNATIONES

rubro colore picta et maiusculis litteris uncialibus exarata est.

Verba: Nunc de deis uestris, miseramdae **n**ationes congredi uo *rubro colore picta et maiusculis litteris uncialibus scripta sunt.*

---

*) Cave ne recte scripsisse librarium putes. Quamvis enim sit in Apolog. 3 pag. 125, 6: *oditur,* ad nat. I. 1 pag. 306, 7: *odituros,* ad Marc. IV. 16 pag. 195, 28: *odientes,* adv. Marc. IV. 35 pag. 252, 9: *odies* (locus e libris sacris est, Levit. XIX. 17; in Vulgata est: *oderis),* de anima 10 pag. 570, 25: *odiit* (cod. tamen Agobardinus, quem recte Rigaltius secutus est, *odit),* tamen praesentis activi forma eiusmodi nulla praeter hanc apud Tertullianum invenitur, ut ad *odiendi* verbum (excepto eo loco, qui ex Leviticio est) tum demum confugisse videatur, ubi altera verbi forma deficit.

Pag. 349, 1 MISERAMDAE (*Aβ*)
3 <ad>censendum
4 enim<mat>eria (*Aβ*)
7 tant<ampe>ruersitatem
8 expedito . . . . *sset* (sset *a man. sec.*)
9 non . . . . . *ist*am (ist *a man. sec.*)
10 uere
10 utique *aliquando* (*ultimum voc. a man. sec.*)
11 *quibus* (*man. sec.*)
12 conscientie

uoluntarii || inc. fol. 20r *erroris*

Pag. 350, 12 insinua<to>res
Pag. 351, 2 physi<cum>
2 myticum
3 po<etas>
3 adoptaue<runt>
4 phylosophi (*Aβ*)
4 concinnarint <poetae>
5 ultro pr<aesumpse>rint
6 ino . . . . ceptio est (o *a man. sec.*)
8 sed . . . . et (*Aβ*)

philosophos . . . . || inc. fol. 20u *quia*

Pag. 351, 12 colligatur' Neque
18 philo<so>phorum
19 phylosophorum (*Aβ*) Cuius
21 expers . . . . tatis
22 ignoret . . . . . . (*Aβ*) *et* (et *a man. sec.*)
23 sapientiae <metu>s
Pag. 352, 2 optinebit
2 autem <philoso>phiae (*Aφ*)
4 antiquioribus <possin>*tui*deri (tui *a man. sec.*)
5 tamen . . . . . . *nt* (*ultimae litterae a man. secunda*)
7 scrupulositatem . . . . *ue* fide (ue *a man. sec.*)

ingenii || inc. fol. 21r *opera*

Pag. 352, 11 exposuerunt' Ut

13 arbitrium
16/17 sapere' Exorbitantes
18 dubitate
19 numqu⟨am⟩
21 croesso (*Aφ*)
22 po⟨stali⟩quot
23 ip⟨se⟩
23 aesculapio //// gallinacium (*una littera erasa est*)
Pag. 353, 1 *potuit* . . . . ere
2 mun*do* . . . . (do *a man. sec.*)
3 *qua*⟨ndoi⟩ta (qua *a man. sec.*)
4 deos *diu* . . . . . . (diu *a man. sec.*)
amp⟨*hiara*⟩*um* || inc. fol. 21ᵘ *aeque*
Pag. 353, 7 actesilaustrinam
10 acadamicus (*Aβ*)
10 olymphios
11 quattuor (*Aβ*)
16 atq' (*Aφ*)
17 ig⟨nis⟩
19 ita⟨ex⟩*pe*ditis (pe *a man. sec.*)
21 nonnisi ⟨de⟩ *dei*⟨s⟩ (dei *a man. sec.*)
Pag. 354, 1 ⟨suo⟩loco
2 quod ⟨adpr⟩aesentem (*Aβ*)
3 ipsos . . . . *to* (to *a man. sec.*) ostensuri
4 ele⟨mentis⟩
8 praestrue . . . . *non* (*Aφ*)
9 Scitum *non dispexi, sed haec vox lacunam explet*
uniuer || inc. fol. 22ʳ *sitate*
Pag. 354, 14 Autᵃnullo (*corr. pr. m.*)
16/17 finem' Non
Pag. 355, 1 p⟨a⟩rentes
2 frustra u . . credi' Proposuit
3 cae⟨lum⟩
5 lic⟨ebit⟩
6 adnectatur (*Aβ*)

8 cer‹taque cor›pora (*Aφ*)
11 qm . . . . uentur
moueri‹ut rotas› || inc. fol. 22ᵘ *ut plaustra*
Pag. 355, 20 uidea‹tu›r
Pag. 355, 21 eaqua‹eco›mparent
22 credantur quia comparent (*Aβ*) (*Lacuna nulla est; Hildebrandus ad versum praecedentem aberrasse videtur*)
22 quomodo[d]eos (d *addidit pr. m.*)
Pag. 356, 4 alium' **T**amen
5 mobilia' **A**ut
6 haberi' . . . . . **a**lia
8 deos . . . . tos*)
9 interpretatio
11 motu . . . ‹diuini›tatis **eis** dominatione**)
16 interpr**ae**tationis
motu || inc. fol. 23ʳ *theos*
Pag. 356, 18 quos ae*q' deos excudis*setis (q' deos excudis *a man. sec.*)
Pag. 357, 1 interpr**ae**tatorium
2 uultis' **D**ocete
11 potest‹ate›
12 Uel‹eum›
12 ta**m**quam (*Aβ*)
13 et ‹d̄sduo›uocabula
15 materi‹anonē›
17 alige . . . esse (*Aβ*)
physio‹*logicis*› || inc. fol. 23ᵘ **S**‹*ursummens*›*ascendere*
Pag. 357, 20 descen*dere* . . . . . *caelo* (dere *et* caelo *a man. sec.*)
21 com . . . . *do cir*cino (do cir *a man. sec.*)
Pag. 358, 1 cre*di laborat' Sed* (di laborat' Sed *a man. sec.*)
7 libido ‹Qui›d

*) Explendum est: deos ‹esse dic› tos.
**) *eis* in codice est.

10 oculis' In
12 ‹philosoph›os notat' Scilicet
20 aduite humana ‹e› . . . . . . onem
mundi || inc. fol. 24r *circulorum*
Pag. 359, 3 prestatur
5 calor*ib* . . . . annum (ib *a man. sec.*)
6 Lunam solacium
6 mensum' Gubernaculis' Item
10 beneficiis' Fidem
11 con‹ue›nire
11 tamquam *(Aβ)*
12 pestilentes' Item
14 q‹uo›rum
16 conuersatione' Non
17 siuae
18 quoꝶ . . . . et potestate
19 cytharae
21 cum . . . . tudine
22 malagmatib' . . . tiam*)
23 pruden‹tia› . . dia
quos . . . . || inc. fol. 24u . . . . *aut*
Pag. 360, 3 *non plura legi quam Hildebrandus*
5 fit *(Aφ)*
11 cete‹ris›
13 ar‹bitr›*ia*
14 ali‹cui›us
15 elementorum . . . . operis *(Aφ)*
18 approbetur' De
20 spatiis' Aequis
Pag. 361, 2 do . . . . m sibiprae esse
4 uideatur . . . . *neg*otiatio (neg *a man. sec.*)
5 et ‹laesio›nem *(Aβ)*
curare || inc. fol. 25r *nec*
Pag. 361, 8 prestant
10 conceditis nediuinitatem

*) *Ipsis* in codice non est.

11 stare' **Neque**

13 umquam (*Aβ*)

Pag. 361, 15 det<ri>menta

16 ullamp<arte> (*Aφ*)

17 fingite////qualibet (*una littera erasa est*)

18 Non<uo>let (*Aφ*)

19 Uideri (*Aβ*)

19 h<uma>ne

19 coniectandiar tificio

Pag. 362, 1 ueri<usdi>xisse

3 ultro . . . . . (*Aφ*) **Igitur** (*Aβ*)

5 est<errare> (*Aφ*)

6 mythicu<m spec>tes (*Aφ*)

8 diu<initate>

10 caeterum <ut admy>thicum (*Aβ*)

confi<*rmentur*> || inc. fol. 25ᵘ *ut mox affricanos**)

Pag. 362, 14 ratio (*corr. pr. m. e* retio)

17 sepulchris (*Aβ*)

Pag. 363, 1 bono' **Eiusmodi**

2 perierantes

8 incest<os ad>ulteros

Pag. 364, 2 debeant . . . . . <ini>sto myticho

3 agitis . . . . . conscientiae

4 allegationem poe . . . . *tie* (tie *a man. sec.*)

eius modi || inc. fol. 26ʳ *poetica*

Pag. 364, 7 utquae

9 censuit' **Ipsum**

13 fertis' **Nec**

20 ille <suis pe>percit (*Aβ*)

21 ideae

22 frustrate

Pag. 365, 3 gesserint' **U** . . . . .

4 foe<ditates> diuinitatis' **Cum**

---

*) Haec scribendi ratio frequentissima est. Cf. ex. gr. Cosmographiam Orosii ex edit. Zangemeisteri (in Commentationibus in honorem Mommseni pag. 721—738), ubi tricies legitur, et Geographos minores Riesii.

5 fuis‹se sed› non (*Aβ*)
ubiq' ‹notum› (*Aβ*) || inc. fol. 26u *ubique*
Pag. 365, 16 dei.etim*)
Pag. 366, 2 nortiam' Quorum
4 ‹deo›s (*Aφ*)
5 deter‹min›atur (*Aφ*)
7 colunt . . . . corcodrillos (*corr. pr. m. e* concodrillos)
8 consacra . . . . (*Aβ*) **)
9 grecia
9 afriiiurant (*i. e.* afri iiurant)
10/11 litteras ‹ut ueri› simile
Pag. 367, 2 rege ‹in carcerē›datur
interpraetatus (*Aβ*) || inc. fol. 27u *uim*
Pag. 367, 12 egypto
13 curan‹dae›
14 orn ‹atum›
15 frumentationis ‹eius› (*Aφ*)
16 spi‹cis›
17 que . . . ***)
Pag. 368, 2 filiam ‹regis› (*Aβ*)
4 matrim‹oniūei›
5 ut‹ramq' fa›ciem
6 condicionis‹que suae›potius
7 consecrasse' Gens
8 su‹is regibus› (*Aβ*)
9 spurcitia . . . . etiam
10 dispositionem ‹diui›nitatis
possit . . . . || inc. fol. 28r *satis*
Pag. 368, 14 filosoforum
Pag. 369, 1 tradita est' Sed
3 cedenda
10 certo‹s habeb›ant (*Aβ*)

---

*) Recte Oehlerus coniecisse videtur *deluentinum* coll. Apol. 24, pag. 219, 5.

**) Explendum est: *consacra‹runt›*.

***) Recte explet Hildebrandus *que‹m ad›*.

Pag. 370, 1 seliguntur . . . . . bi*)

3 quos<ipsi> (*Aβ*)

4 dicti <hoc en>im

5 carne

Pag. 371, 4 deorum . . . . eo

5 dirigimus' Alios

6 alios m̃ . . . . s (*Aβ*)

7 mor<tuorū>tamquam

opponamus || inc. fol. 28^{u} *necesse*

Pag. 377, 10 numquam (*Aβ*)

13 qu$^{\tilde{a}}$antenor (*corr. pr. m.*)

14 dereliquid (*Aβ*) socios' Feminae

16 raptisse cum filiis

17 amplexus (*corr. pr. m. ex* amplectus)

Pag. 372, 2 sibi septe parentum (*Aφ*)

4 commiter<et>

7 nus<quā>

8 desertorae pr<oelio>

10 fratrem . . . fecit*)

stercu<*lus*> . . . . || inc. fol. 28^{u} *merens***)

Pag. 372, 14 augeas (*Aβ*)

Pag. 373, 4 laren<tina> (*Aβ*)

6 nutrix <et i>deo

6 scortum' Siue

7 mortui her<culi>s

7 edituum

9 manu <her>culis

10 cenulam et <sc>ortulum

11 manus al<tera>

13 caenam

14 dependit <scortu>m (*Aβ*)

14 cenat ignis quisolet

18 progredi<entem> . . . . mane

---

*) Locus Augustini de civit. dei VII, 1 suadet, ut expleatur <*repro*>*bi*.

**) Explendum esse videtur: <*con*>*fecit*.

***) Sic legitur, non *meruit*.

aiunt || inc. fol. 29r *hercules*

Pag. 374, 4 prop<e>. . . . .
. . per **herculaem** (*Aφ*)

7 dignit . . . . **la**

9 diues . . . . or

10 uo . . . . quis

11 controu<ersiā diuini>tatis

12 decori organymedes (*corr. pr. m. e* ganimedes)

13 passi<mscor>ta

14 prestare

15 Ne<costis> (*Aφ*)

Pag. 375, 3 diui dentes

4 qui demuteri

5 cons<ation>ibus

6 fluuionia (*Aβ*)*)

7 sentiat . . . . dehinc (*Aβ*)

8 prin . . . . et

quae . . . . || inc. fol. 29u . . . .
. . . . *us*

Pag. 375, 11 peruersaenatos

11 prose

12 prouin<ciam>. . . . .
. . et (*Aφ*)

12 farinus

Pag. 376, 1 lo . . . . uem

4 sum̄ . . . .
Potina (*Aφ*)

Pag. 377, 1 ethabenteedeam . . . . **ae**

4 speiue· neleiam · Uoluptatis

5 prestantiam' Eque

7 barbata . . <nup>tialibus

Pag. 378, 1 ordinata . . . . dor (*Aβ*)

2 et deuertendae (*Aβ*)

2 praemat . . . . parcite

*) Hanc formam in contextum recipiendam esse docet Arnob. adv. Nat. III, 30 ed. Reifferscheid; *Fluonia* est apud Paul. Diac. pag. 92, Muell., Mart. Cap. II, §. 149.

3 sponsis' Nemo
quaerunt || inc. fol. 30^r *ut*

Pag. 379, 4 iuouem
5 excid<isse> debet
5 tamsatur numioue
6 qu<am cae>lum
7 terr<ae>
8 et <pa>rentes
13 peper<it>. . . . lathos· athos saturnum
14 et . . . . rit (*Aβ*)
18 hoc s . . . . Nondum
salsuginem . . . . || inc. fol. 30^u *aquis*

Pag. 380, 7 uirili (*corr. pr. m. e* uirile)
10 deglu^{t}tiuit (*corr. pr. m.*)
12 obsetricantibus (*Aβ*)
13 procreauerunt <Sed> eleganter (*Aβ*)
13 physiologice (*corr. pr. m. e* physiologioce)
14 interpraetari· Tempus
16 derimantur
17 in . . . . . ipsum
19 grecae

Pag. 381, 2 trans lationem
6 hominis' Aut
mentitis || inc. fol. 31^r *argumentationibus*

Pag. 381, 9 ideo qui . . . . pus· Aut
16 Lit<te>ras
18 grecos quoque deodoru . . . . quiue
19 uestigia e<ius> (*Aφ*)
20 et <attica> hospitia
21 exceptu sabiano

Pag. 382, 2 con<stat>
5 parentes <ignoti> (*Aβ*)
6 poss<unt omnes> uideri
7 uener<ationis gra>tia'
8 que ignoti quique <ex inopi>nato (*Aβ*)

Proinde . . . . || inc. fol. 31[u] *semper eg* . . . .
tino (semper *a man. sec.*) (*Aφ*)*)

Pag. 382, 10 g‹eneris incertos terrae› filios
13 noui ‹uiri a›spectu
15 conpendium
18 litteratura . . . . **)

Pag. 383, 2 terre
3 superioribus' Sed
4 eius ‹proba›tum
5 origi . . . . ptionem
8 conceptus . . . . . . s (*Aβ*)
9 monomenta . . . . qui (*Aφ*)

manifestissuis || inc. fol. 32[r] *sua*

Pag. 383, 13 asserere . . . . diuinitatem
15 consisto . . . . in (*Aβ*)
16 senatorium . . . . cedatis (*Aβ*)
18 dominatorem *ipsa*‹m› *alleg*‹andi› *po*testatem (ipsa *et* alleg *et* po *a man. sec.*)

Pag. 384, 1 prestare . . . . domi-netur (*Aφ*)
2 mortem a . . . . deterioris
5 Ita ‹nullus› datur (*Aφ*)
8 ille ‹quis›quis id prestans
9 necessitas . . . . s dignis
12 ut est tanta et potestas
13 scilicet de . . . . . . faciat
14 ꝗa (*i. e.* quia) (*Aβ*)
15 quo mirum . . . . tio ibi (*Aβ*)
17 Sa . . . . rior (*Aφ*)

reminis‹*centia*› . . . . || inc. fol. 32[u] . . . . buta

Pag. 385, 1 uiris . . . . recogitandum

---

*) Recte explet Haverkamp coll. Apol. 10 pag. 156, 9: *Proinde* ‹*Saturno*› *semper eg*‹*eno et repen*›*tino*.

**) Explendum est ‹*fuit*›.

Pag. 385, 2 dig . . . . **nisi**
3 uidelicet . . . .
a meruerit (*Aφ*)
4 re . . . . <m>eruisse'
Proponat
5 cuna<bulis>. . . . . litatis
6 incesto . . . . (*Aβ*) *opem*
(opem *a man. sec.*)
7 infans . . . . <Iuppi>ter indignus
8 incre . . . . tam (*Aβ*)
9 genitorem . . . . . . <fe>licissimum
11 inopiae . . . . ae pax (*Aβ*)
13 eius . . . . . . castratorem
14 pri . . . . . . tum (*Aβ*)
15 tu patros topodion (*Aβ*)
16 filius . . . . m (*Aβ*)
Pag. 386, 1 ageretur' **In** culleos
1 decuit . . . . . . dubitaret (*Aβ*)
2 idest . . . . et stupra (*Aφ*)
3 siclus itauit
3 quomodo . . . . de (*Aφ*)
4 percon . . . . abusui (*Aφ*)
5 praetia
5 figurando . . . . <bo>uem
6 praetium
6 pergulis . . . . aditum (*Aφ*)
8 actuum ip . . . . mqui

fabulae || inc. fol. 33r *istae*

Pag. 386, 9 defa . . . .
. . . . sit an
10 lasciu . . . .
. . . . na hominum
11 quos . . . .
. . . . emissa (*Aφ*)
12 incre . . . .
. . . non est
14 et re . . . . pibus (*Aφ*)

Pag. 387, 1 eademque . . . . natura (*Aφ*)
2 morum . . . . quanto (*Aφ*)
3 optimum . . . . . . tis (*Aβ*)
6 reliquit . . . . deus (*Aφ*)
12 pro u . . . . meritis (*Aφ*)
14 ad . . . . (*Aβ*) araenariae
15 studio . . . . ciunt
15 *Scio* peragratum (*Aβ*)
16 dulcis . . . . tas (*Aφ*)
16 filosophis
18 dor<so>. . . . . . . et (*Aφ*)

Pag. 388, 1 Si . . . . . etiam
omni . . . . || inc. fol. 33[u] . . . .
. . . .
. . as plurimas

Pag. 388, 4 . . . .
. . . . s ille pompeios
5 . . . .
. . . . qui nec ostias (*Aβ*) al
6 . . . .<i>n
unum agnulum byrsae cartha
7 <ginis>. re quo
magis scipio quam hercules ob
8 . . . . ti deputatur'
adicite potius titulis hercula
9 <neis>. . . . . rum uxorum et facias
(*Aφ*) omfales et ob decori pueri amissi
10 . . . . desertam militiam
11 turpi . . . . am (*Aβ*)
11 furias eius *adorate* (*Aβ*)
12 <interfec>erunt
13 parri<cidior>um (*Aφ*)

Pag. 389, 4 recurasse <Is Apoll>inis
4 saturni . . . (*Aβ*) pronepos . . . .
spurius
6 detulit . . . . repertum

8 iuppiter . . . . sus est
9 pin‹darus› . . . um
10 lucri . . . . atam
11 mortu . . . . atam

Dicitur || inc. fol. 34r *etiam*

Pag. 389, 17 adorent (*Aφ*) me . . deum (*Aφ*)
18 litore (*Aβ*)
18 ead‹em›
18 mor tisfuit

Pag. 390, 1 Longum . . . recensere (*Aφ*)
9 exanim ‹et› . . . ‹or›bana
11 ar . . . . patrem

Pag. 391, 1 septemontium . . . . illi (*Aφ*)
2 praet‹erea› · · · · · in
3 ascensum . . . . et leuico iam (*Aφ*)
4 aforculum (*Aφ*)
4 car‹deam a cardi›nibus
6 ap‹ud› . . . . num
7 et . . . . habeant' (*Aφ*) In
7 *etiam in car*cere (etiam in car *a man. sec.*)

Inu . . . . . || inc. fol. 34u . . . *Itaque propr* . . . . *isque*

Pag. 392, 4 ge‹ne›re humano et in omni gente (*Aβ*)
5 non mo‹doh›onore
9 trans fertis
10 repertores . . . . . . q' (*Aφ*)
12 inue‹nit› . . . . ‹ip›sum
14 sub . . . . (*Aφ*)
15 Ponto ‹primus It›aliae (*Aβ*)
17 *diiudicare non potui, utrum scriptum fuerit ruisse* (*Aφ*) *an tuisse* (*Aβ*)
18 etiam . . . . commenta (*Aφ*)
19 aetatis . . . . o dignius

Pag. 393, 1 competisset . . . . on (*Aφ*)
2 quoti ‹diano› . . . . e instruente (*Aφ*)

3 sanctifi<catis>. . . . . . . in ipsis (*Aφ*)
6 Denique . . . . utoribus (*Aφ*)
antiquitas || inc. fol. 35r *uoluit*

Pag. 393, 7 posteritas c . . . . superstitionum (*Aφ*) (s *a man. sec.*)
8 pra . . . . . . praesumptio
9 cui . . . . bemus (*Aφ*)
10 domin<os>. . . . . se
11 meruerint . . . . eis
12 sterculus . . . . hoc imperium (*Aφ*)

Pag. 394, 1 destin . . . . tem extraneo
2 potius . . . . tores (*Aφ*)
4 im . . . . ti sepultique (*Aφ*)
5 Ita nempe (*Aβ*) . . . . oblitus
6 idaeum . . . . <iucun>dissimum (*Aφ*)
8 omni capitolio <tumulũillũsuu> mprae<posuisset> ut illa (*Aφ*)
9 regnaret . . . . uellet iu<no>. . . . . posthabita
10 eneadarum
11 adoleri
16 dedenti<b' Carthag>inem
17 larentine
17 pote<state>. . . . . uit enim

Pag. 395, 1 aegyp . . . . regnauerunt (*Aβ*)
3 dediticius (*Aβ*)
4 imperio . . . . lem

4 croessum
5 fallendo ꝑ . . . . timebat deum
exc . . . . || inc. fol. 35ᵘ . . . .
. . . . *regnandi*
Pag. 395, 7 tueri . . . . potuissent
8 Xerxe <Minerua> non
9 delfos
10 Romam (*Aβ*)
11 meru<it> atqui (*Aφ*)
12 <et>si anuma
13 tem<plis>res
14 supersti<tio>. . . . eraria
16 nusquam <Ergononante> religiosi
16 quomo<do>. . . . . . . religionem
19 enim . . . . <reg>num
Pag. 396, 1 porro . . . . ib'ʃet dei (*Aφ*)
2 templiorum . . . . des (*Aφ*)
3 et . . . . rum
4 tropea (*Aβ*)
6 senti . . . . os (*Aβ*)
7 leduntur <etquia impune> leduntur (*Aφ*)
8 fastigium <peruictorias> adultum (*Aφ*)
9 excreuisse . . . . nis (*Aφ*) siue ledendo
10 nationes <suisquaeq'tem>poribus (*Aφ*)
12 aegyp<tii>. . . . . uc
religionibus || inc. fol. 36ʳ *et cultu*
Pag. 396, 14 morab . . . .
. . . . cessit uniuersa
15 uolutauit . . . . . quaerite
16 et nunc penes (*Aφ*)
17 tamquam
17 numinibus (*Aφ*)

Subscriptio colore rubro et maiusculis litteris uncialibus exarata haec est:

ADNATIONES LIBER · II · EXPLICIT ·

Conspectus notarum, quibus is qui codicem Agobardinum scripsit, in libris ad Nationes usus est.

& = et (ut tamen etiam plena scriptura *et* inveniatur, idque non modo in exaranda coniunctione, sed etiam in nominibus et uerbis: lic&, &iam, a&atem).

= ec (ha& II. 5 pag. 360. 19, n& II. 9 pag. 368. 13, II. 12 pag. 380. 2, II. 12 pag. 382. 16, II. 13 pag. 384. 16, II. 17 pag. 394. 15, ampl&titur II. 12 pag. 380. 3, s&tam I. 4 pag. 311. 6/7, asp&tu II. 12 pag. 382. 13, pl&terent II. 12 pag. 380. 7.

d̃s, d̃i etc. = deus, dei etc.; quamquam ut librarius in omnibus eius vocabuli casibus nota utitur, ita plena scriptura *deus* etc. non abstinet; I. 17 pag. 343. 7 utroque coniuncto aberravit ad *d̄eus*.

dñs = dominus; eadem nota etiam in obliquis casibus utitur, nec vero plenis litteris abstinet.

ẽ, eẽ = est, esse; nec tamen ubique nota apparet.

f̃rs = fratres II. 8 pag. 366. 13.

gl̃a = gloria I. 10 pag. 328. 10, I. 18 pag. 344. 4, I. 18 pag. 344. 5, I. 18 pag. 345. 3, II. 2 pag. 352. 8, II. 7 pag. 363. 3, II. 14 pag. 388. 11.

id̃r = id est II. 3 pag. 354. 8/9, II. 3 pag. 354. 17/18, II. 3 pag. 355. 6, II. 3 pag. 355. 18, II. 4 pag. 357. 17, II. 10 pag. 373. 7, II. 10 pag. 373. 11.

ib', **ib.** = ibus, quae tamen syllaba non raro plenis litteris redditur.

n̄r, n̄ra, n̄rm et casus obliqui = noster, nostra, nostrum; tamen non raro plene scriptum est.

Ñ = non.

N = nt.

om̄s = omnes I. 5 pag. 313. 8, II. 13 pag. 387, 4.
= omnis I. 19 pag. 345. 6, II. 9 pag. 368. 13.
om̄a = omnia I. 10 pag. 329. 1, I. 19 pag. 347. 2.
(reliquis locis *omnis, omnes, omnia*.)

orb̄ = orbis, uno loco II. 8 pag. 366. 9.

p̱ = per: semp̱, sup̱, p̱tinet.

p̄ = prae I. 12 pag. 332. 13: rep̄sentatur.

ꝓ = pro, etiam in vocabulis compositis, ex. gr. de ꝓfessionibus.

(perscribitur etiam *per*, *prae* et *pro*.)

q; = que, quae tamen vocula non raro plenis litteris scripta est.

q̱a = quia, uno loco II. 13 pag. 384. 14.

q̃m = quoniam, quod vocabulum etiam totum exaratur.

ꝶ = rum genetivorum pluralium.

r̄ = runt
ñt = ntur
t̃ = tur

quae tamen terminationes non raro plenis litteris scriptae sunt.

ſecđm = secundum, uno loco II. 14 pag. 387. 9.

ſp̄m = spiritum, I. 19 pag. 345. 14, **ſp̄s** = spiritus II. 8 pag. 367. 4.

ſ̄ = sunt I. 10 pag. 327. 16, I. 13 pag. 335. 1, II. 3 pag. 356. 1, II. 8 pag. 365. 14, II. 16 pag. 392. 9, II. 17 pag. 395. 12; reliquis locis *sunt.*

ūr, ūra, ūrm et casus obliqui = uester, uestra, uestrum; nec vero plenis litteris abstinet.

uob̄ = uobis, uno loco I. 17 pag. 342. 4.

ę = ae; saepius cum nota & conjungitur (pr&teritorum), tamen diphthongus saepe sine nota exarata est. Saepissime librarius vitiose notae parcit, saepissime falso loco adiungit, cuius rei exempla abundant in collatione praecedente.

ã, ẽ, ĩ, ũ = am, em, im, um, etiam in mediis verbis, ut contẽneret I. 10 pag. 328. 1, contẽptores I. 10 pag. 325. 3.

m̃ = men his solis locis: I. 11 pag. 332. 3 ⟨in⟩m̃ta, II. 12 pag. 380. 10 em̃titi.

In altero libro notae multo frequentiores sunt quam in priore.

PARTICULA III.

APOLOGETICUM ET LIBRI AD NATIONES ALTERUM EX ALTERIS EMENDANTUR.

In libris tertullianeis apologeticis principem locum tenent is quem ad gentes et is quem ad magistratus gentiles scripsit, libros dico ad Nationes et Apologeticum. Quorum uter prior sit, Apologeticumne, quae quidem Hesselbergi (Tertullians Leben I p. 60) et Eberti (Gesch. d. christl.-lat. Literatur I p. 40), an libri ad Nationes, quae Gothofredi (in Prolegomenis) et Uhlhorni (fundamenta chronologiae tertullianeae p. 43) et Hauckii (Tertullians Leben und Schriften p. 57/58) sententia est, inter viros doctos disceptatur. Neque meum est litem dirimere. Utut res se habet, unum satis manifestum est, alterum librum ab altero ita pendere, ut plurima vel ad verbum communia habeant compluresque corrupti alterius loci facili opera ex altero emendari possint. Qua in re, cum libros ad Nationes ederet, multis locis, qui culpa librarii hiabant, diligenter collato Apologetico in pristinam integritatem restitutis praeivit Gothofredus; quem antesignanum utinam Rigaltius et Oehlerus subsecuti essent! Horum enim incuria factum est, ut adhuc complures lateant lacunae in contextu librorum qui sunt ad Nationes, nova ac diligentiore collatione utriusque libri explendae. In qua re periclitari iuvat quantum profici possit.

Atqui eum qui codicem Agobardinum exaravit, saepissime ita peccavisse, ut aut singulas litteras aut syllabas praetermitteret, aut, cum a similibus ad similia oculis aberraret, media verba omitteret, plurimis exemplis p. 18 et 19 probavi, tamen ut exempla e libris ad Nationes afferrem nulla; praeparare enim tum volui ea, quae de ea re postea disputanda essent. Attamen, cum ne illa quidem ad rem diligenter tractandam sufficere viderentur, accurate compu-

tando eruendum erat, quotiens fere in singulis codicis foliis librarius oculis et stilo lapsus esset. Qua re etsi res non plane expediri videbatur, tamen ad veritatem propius accedi posse putavi, si quousque in libris ad Nationes restituendis progredi liceret, e ceteris codicis libris probari posset.

Sunt autem in libris,	quorum folia sunt,	lacunae;	hoc est in singulis foliis:
De praescriptione haereticorum	16	20	1,25
de Scorpiace	18	23	1,28
de testimonio animae	6	8	1,33
de corona	13	22	1,69
de spectaculis	16	37	2,31
de idololatria	14	12	0,86
de censu animae (i. e. liber *de anima*)	47	80	1,70
de oratione	5	2	0,40
de cultu feminarum I.	2	5	2,50
de cultu feminarum II.	7	11	1,57
ad uxorem I.	4	4	1,00
ad uxorem II.	5	9	1,80
de exhortatione castitatis	8	10	1,25
de carne Christi	7	10	1,43

Vides igitur, librarium in ternis plerorumque librorum foliis bis fere aberrasse, plus bis in singulis foliis libri de spectaculis et prioris de cultu feminarum, semel in priore ad uxorem, semel fere in libro de idololatria, diligentissime scriptum esse librum de oratione, ita tamen, ut in binis foliis singulae fere lacunae in codice inveniantur. Quid inde ad libros ad Nationes? Quorum prior undeviginti folia, alter sedecim explet, ut librarium in priore undevicies vel plus undevicies, in altero sexies decies vel plus sexies decies aberrasse computare liceat. Atqui in priore quidem libro decem locos lacunis expletis viri docti restituerunt: I. 1 p. 306. 23 pater meus in Hilgenfeldi ephem. hist.-theol. III. p. 387 ex Apologetici loco gemino cap. 1 p. 116. 2: *malae mentis ab*

innocentia transitum **vel** [*astris* **vel**] *fato imputant;* 3 p. 309. 15 Gothofredus: *et* **ne** [**re**]*probentur facile,* p. 310. 15 Oehlerus: *Graec***um** [**cum**] aliis; 4 p. 311. 7 Gothofredus: *quos omni*[**no**] **non** *nostis*, p. 312. 15 Oehlerus: *obtuli***sse,** [**se**] *negasse zelotypum;* 7 p. 317. 8 Gronovius: *gest***i**[**i**]*t*; 9 p. 323. 21 Oehlerus: *ab* [**alio**] **aliud**; 10 p. 327. 9 Rigaltius: *Exstruitis deis* **templa**, [*aeque mortuis* **templa**], p. 331. 1 Gothofredus: *Qua*[**re**] **ne***scio;* 12 p. 333. 10 Oehlerus: *transmigratur*[**a**], **a** *cruce etc.* In altero libro novem loci lacunis expletis sanati videntur: II. 3 p. 354. 5 Gothofredus explevit: *dicunt***ur**, [**ut**]; 4 p. 356. 15 idem: *qui***a** [**a**] *se nativum;* 5 p. 361. 8 idem: [**si**] **si***bi praestant;* 9 p. 369. 6 idem: *disposuit* [**in certos**], **incertos** *et electos,* p. 371. 1 Oehlerus: *qua***m** [**in**] *physico quam in mythico;* 12 p. 379. 7 idem: *erant* [**unde**] **unde** *caelibes*, p. 383. 3 idem: *litteris*[**ve**] **ve***stris*; 14 p. 389. 2 Gothofredus: *divi***ni** [**vi**] *confectum;* 17 p. 396. 6 Oehlerus: *et utique* [**si**] **se** [*ntiunt*].

Sed ex iis, quae supra attuli, effici videtur, ut aliquanto plura in utroque libro nondum restituta sint. Quamquam quot loci explendi sint, praeposterum est ex universa quam feci computatione constituere velle. Satis habebo, si concesseris, ubicunque manca sententia loci aliquid deesse docere videtur, quod geminus Apologetici locus servaverit, calculum illum suadere, ne medicinam spernas in altero libro prospera fortuna oblatam.

Legitur in initio libri I. cap. 1 p. 305: *Testimonium ignorantiae vestrae, quae iniquitatem dum defendit, revincit, in promtu est, quod omnes qui vobiscum retro ignorabant et vobiscum oderant, simul eis contigit scire, desinunt odisse qui desinunt ignorare, immo fiunt et ipsi quod oderant et incipiunt odisse quod fuerant.* Omnes dicit, qui quales Christianorum doctrina et mores sint, ignoraverint, simulatque nescire desierint, etiam odisse desinere solere; *cur* desinant non addit, vel potius non addidisse videtur. Atqui odii causam in ipsa ignorantia positam esse apparet, id quod ipse et hoc loco et in Apol. 1 p. 114. 8 affirmat: *propterea*, ait, *oderunt*

homines, quia ignorant quale sit quod oderunt et paullo post (p. 114. 13): *omnes qui retro oderant, quia ignorabant quale sit quod oderant, simul desinunt ignorare, cessant et odisse.* Atque in his quidem et sententia et verba recte procedunt, in eis vero, quae supra exscripsi, male conformata est sententia. *Omnes* enim qui cum ethnicis Christianos ignorent et oderint, aliquando dicit desinere odisse. Hi homines sine dubio et ipsi ethnici sunt; qui enim fuerint, nisi gentiles? Judaeine? At hos ipsos ethnici eodem quo Christianos odio persequebantur. Ei qui sint satis superque explicatum est verbis *quibus contigit scire*, ut plane absurda sint verba, quae adduntur *qui desinunt ignorare.* Scribi debebit: *quia desinunt ignorare*, itaque, quemadmodum recte in Apologetico est, tempori causa additur, cur desinant odisse.

In Apologetico cap. 1 p. 115. 18 sqq. aliter se gerere ethnicos in ius vocatos, aliter Christianos exponit:

Denique, ait, *malefici gestiunt latere, devitant apparere, trepidant deprehensi, negant accusati, ne torti quidem facile aut semper confitentur, certe damnati maerent. Dinumerant in semetipsos malae mentis impetus, vel fato vel astris imputant; nolunt enim suum esse, quia malum agnoscunt. Christianus vero quid simile? Neminem pudet, neminem paenitet, nisi plane retro non fuisse. Si denotatur, gloriatur; si accusatur, non defendit; interrogatus vel ultro confitetur, damnatus gratias agit.* Consentiunt fere, quae ad Nat. I. 1 p. 306. 20 sqq. leguntur: *Denique gestiunt latere, devitant apparere, trepidant deprehensi, negant accusati; ne torti quidem facile aut semper confitentur, certe damnati maerent. Exprobrant etenim quod erant in semetipsos, malae mentis ab innocentia transitum vel [astris vel]*[1]) *fato imputant. Adeo nolunt suum esse, quia malum negare non possunt. Christiani vero quid tale consequuntur? Neminem pudet, neminem paenitet, nisi tantum pristinorum. Si denotatur, gloriatur, si trahitur, non subsistit, si accusatur, non defendit, interrogatus confitetur, damnatus gloriatur.* Utrumque locum exscripsi totum, ut

---

[1]) cf. p. 57 init.

quasi uno obtutu quid commune habeant, quid differant, conspiceretur: senae utroque loco sunt res, quibus malefici ethnici a Christianis differre dicuntur; senas esse oportet, quibus Christiani ab iis differant. At quinque sunt in Apologetico, sex in libro I. ad Nationes. Vides in Apologetico, quomodo ethnici. malefici deprehensi se gerant exponi, deesse, quales Christiani se praebeant; unde apparet, quae in libro I. ad Nat. servata est, sententiam: *si trahitur, non subsistit,* a librario omissam esse, cuius oculi ad voculam *si*, quae sequitur, aberraverant. Sed ne sic quidem omnia sana sunt; sex enim diversae res in Apologetico afferuntur, in altero autem librorum ad Nat. loco eadem vocabula repetuntur: *si denotatur,* **gloriatur** et *damnatus* **gloriatur.** Plane eodem modo librararius aperte peccavit ad Nat. II. 2 p. 352. 15, ubi, cum scribendum esset: *(deum) extra mundum Stoici, intra mundum Platonici,* etiam Platonicos deum *extra* mundum ponentes fecit. Manifestum est altero loco, quemadmodum gemello Apologetici loco probatur, emendandum esse: *damnatus* **gratulatur.** (cf. de hac significatione verbi de pat. 11 p. 607. 1 et de bapt. 20 p. 639. 23). Eadem sententia est in Apol. 46 p. 284. 4: *Christianus etiam damnatus gratias agit* et 50 p. 302. 2: *sententiis vestris gratias agimus.*

Hiat oratio I. 2 p. 307. 20: *Quamquam confessis difficile credatis* (ita A), *verum insuper consequentia exigitis.* Altera enim sententiae pars non habet quo referatur: *verum* enim illud, qua est vi adversativa, flagitat, ut aliquid praecesserit, quod aut non fieri dicatur aut non sufficere videatur. Atque hoc quidem in hunc locum cadere addita vocula *insuper* docet; deest autem id quod non sufficiat. Id ipsum in verbis quae antecedunt inesse apparet, modo recte interpungas: *Si de homicida consultatur, non statim confesso eo nomen homicidae dispuncta causa est aut satiata cognitio, (quamquam confessis difficile credatis), verum insuper consequentia exigitis, quotiens caedem egerit, quibus telis, quibus in locis, quibus spoliis, sociis, receptoribus etc.* Vereor autem, ne ultima verba incuria librarii manca sint relicta. In Apologetico qui respondet locus cap. 2 p. 117. 3

hic est: *nisi et consequentia*[1]) *exigatis, qualitatem facti, numerum, locum, modum*[2]), *tempus, conscios, socios*. Respondent igitur, quamquam ordo rerum non est idem, inter se sex membra, deest in libro I. ad Nat. septimum, quo iudices tempus homicidii exigere iubentur. Quodsi Tertullianum illo loco consulto nihil, hoc aliquid omisisse dixeris, pater ipse *ἀνὴρ*, ut apud Eusebium est, *τοῖς Ῥωμαίων νόμοις ἠκριβωκὼς* vetat; accedit, quod universum caput sermonem forensem prae se fert (cf. nott. Gothofredi). Agitur de certa quadam formula iuris edictis publicis definita, atque mihi quidem ad edictum quoddam Imp. Severi spectari videtur, fortasse in ipsa Christianorum causa promulgatum: L 1 §. 17 de quaest. D. 48. 18: »Divus Severus rescripsit, confessiones reorum pro exploratis facinoribus haberi non oportere, si nulla probatio religionem cognoscentis instruat« et §. 27 de eod.: »Si quis ultro de maleficio fateatur, non semper ei fides habenda est; nonnunquam enim aut metu, aut qua alia de causa in se confitentur«. Restituendus igitur locus sic erit: *quotiens caedem egerit, quibus telis, quibus in locis*, [**quibus temporibus**], **quibus** *spoliis* etc.

Sub capitis 2. finem (p. 308. 15), postquam male in iudiciis agi cum Christianis, praesumi crimina, non convinci docuit, nulla unquam infanticidiorum, epularum humanarum, incestorum exempla inventa esse, iam ita defungitur, ut adversarios ad ultimum refugium confugientes faciat: *Sed enim*, ait, *tam horrenda tamque monstruosa de nobis deferuntur*. Sic codex et cum eo omnes viri docti praeter unum Oehlerum. Recte; nam sententia adversariorum est, quam Tertullianus sibi ipse per occupationem opponit: sed vera, mihi respondebitis, ista esse oportet, tam horrenda et tam monstruosa (quam supra expositum est)[3]) de nobis deferuntur, quae

---

[1]) In codice A legitur *et consequentia*; Hildebrandus errat, ipse contuli.

[2]) Ita codex Fuldensis, qui praestantissimus existimari solet, reliqui omittunt.

[3]) cf. de hoc usu vocabulorum *ita, tam, tantus* absoluto patris mei adnott. crit. ad libr. de spect. p. 6.

deferri non possent, nisi vera essent. Quae sequitur sententia, ipsius Tertulliani est ad occupationem illam respondentis: incredibilia ista, quae, ne incredibilia viderentur, utique erui debuerunt. Oehlerum ne, sententiis, quas librarius interpungendo distinxit, continuatis: *Si enim — deferuntur, utique etc.* mutaret, deterrere debebat primum quod Tertullianus Christianos persaepe in ius vocatos paullo ante dixerat, tum quod ipse vocabulorum *sed enim* usus Tertullianeus dissuadet. Earum particularum coniunctio cum apud Ciceronem quidem rarissima sit (cf. Stuerenburg ad or. pro Archia p. 55), eadem tamen illis, quae apud Tertullianum, sententia subest: *sed, nam verum est, quod apponam,* germanice: ›aber doch, aber freilich‹. Cf. ex. gr. ad Nat. I. 10 p. 326. 23; II. 1 p. 349. 11, 6 p. 362. 5, 13 p. 383. 12, 16 p. 392. 6; de cultu fem. II. 6 p. 722. 10, 11 p. 731. 11; de praescr. haer. 2 p. 4. 9; de res. carn. 30 p. 505. 10, 52 p. 536. 22. Idem fere significat constructio *at enim*, ex. gr.: de cor. 2 p. 420. 3; ad ux. I. 3 p. 672. 10; de exh. cast. 4 p. 744. 3; de an. 10 p. 571. 33, 58 p. 648. 28; Apol. 3 p. 125. 7: *At enim secta oditur in nomine utique sui auctoris*, cui loco respondent in libro I. ad Nat. 4 p. 310. 18: *Sed dicitis sectam nomine puniri sui auctoris.*

Jam crimina ista ne vulgo quidem verisimilia videri statim addit: *Nam et plerique fidem talium temperant· honorantes naturam· Querere pabulum ferinum· quam concubitu ab humano genere praeclusit.* Ita quidem codex corrupte, ut *horrentes* et *concubitus* Rigaltius, *concupitu* Gothofredus, *quod* pro *quam* Oehlerus emendare maluerint quidem, sed ut nec sententia quae sit intellegatur, nec verba recte inter se apta sint. Mihi quidem librarius voculas duas, cum propter syllabarum similitudinem oculis aberraret, scribendo praetermisisse videtur. Sic enim restituendum puto: *Nam et plerique fidem talium temperant, honorantes naturam,* **quae quam** *quaerere pabulum ferinum quam concubitum ab humano genere praeclusit.* Fidem temperare alicuius rei recte Gothofredus interpretatus est ›non omnem ei fidem et plenam adhibere, quin incredibile paene putare, praeiudicare‹, ut Ter-

tullianus fidem eiusmodi fabulis non haberi dicat, quod plerique homines naturae maiestatem venerantes fidem denegent; naturam enim homines suos devorare et cum matribus aut sororibus concumbere vetuisse, feris solis concessisse. (cf. ad Nat. II. 12 p. 380. 7: *Itaque (Saturnus) filios virili sexu devorabat; melius ipse quam lupi, si exponeret.*) Pabulum autem ferinum non pabulum est carnis ferinae sed ferarum ritu quaesitum (de cultu fem. II. 5 p. 720. 3: *ferinam habitudinem).* De forma *quam-quam* nil est quod mireris; legitur enim octies in scriptis Tertullianeis (ad Nat. I. 10 p. 328. 2 et 330. 21; II. 9 p. 371. 1; de idol. 4 p. 71. 10, 10 p. 80. 12, 18 p. 100. 2; de orat. 22 p. 574. 22; adv. Marc. V. 1 p. 276. 9 codd. B. C.).

Cap. 3 p. 309. 15 Gothofredus, qui *et ne reprobentur* (cod. *ne probentur*) coll. Apol. 2 p. 122. 9: *ne probentur non esse* emendavit, rem non explevit; restat, ut corrigatur: *et ideo* **et** (cod. *nec*)[1]) *creditis quae non probantur*, id quod evincit tota argumentatio et Apol. 2 p. 122. 8: *Ideo* **et** *credunt de nobis quae non probantur.* Cap. 10 p. 329. 13 levis quaedam macula, quae ex eadem confusione nata videtur, simili modo tollenda erit. Est in codice: *Et tragici quidem aut comici pepercerunt* (numini deorum), *ut non aerumnas ac poenas dei praefarentur;* ita Rigaltius quoque et Oehlerus. Gothofredus sententiam ironicam esse statuit; nec hoc nec illud placet: obstat vocula *et*, debebat enim *aut tragici* aut *sed* vel *at.* Quae cum ita sint, ex eodem Apol. 14 p. 169. 3 emendo: **nec** *tragici quidem.*

Sub finem capitis 3 p. 310. 5 sqq. probaturus nomen Christianorum innoxium sub praesumptione criminum puniri, ullum vocabulum aut nomen accusandum aut persequendum esse negat, *nisi cum quid aut barbarum sonat aut infaustum sapit vel inpudicum vel aliter quam enuntiantem deceat aut audientem delectet.* Tria igitur crimina nominum esse dicit, ut barbara sint et soloeca, ut infausta (quale fuit nomen Alliae cf. Min. Fel. VII. 4), ut inpudica, qualia et audientem de-

---

[1]) Litterae *et* et *ec* eadem nota in A. scriptae leguntur cf. p. 50.

deceant et enuntiantem. At paullo post (p. 310. 14) vocabulum Christianum quattuor nominibus innoxium esse praedicat: non incommodum esse linguae (i. e. barbarum), non auribus asperum (i. e. non inpudicum), non homini malum, non patriae infestum (i. e. infaustum). Vides priore loco deesse quod vocibus *non homini malum* respondeat; suppeditat quae desiderantur verba locus geminus Apol. 3 p. 125. 1: *quae accusatio vocabulorum, nisi si aut barbarum sonat aliqua vox nominis aut infaustum aut maledicum aut inpudicum?* Unde explendum erit: *nisi cum quid aut barbarum sonat aut infaustum sapit* [**vel maledicum**] **vel** *inpudicum* etc.

Cap. 4 p. 310. 18 legitur in cod.: *Primo quidem sectam de auctoris appellatione mutari utique probum usitatumque ius est etc.* Respondent huic loco verba quae sunt in Apol. 3 p. 125. 8: *Quid novi, si aliqua disciplina de magistro cognomentum sectatoribus suis inducit?* Sententia plana est, sed sectam *mutari* cum ferri non posse intelligerent, Rigaltius *notari*, Barthius *nominari* emendandum censuerunt, quod utrumque a verbis Apol. et a codicis lectione longius abest. Proximum haut dubie erit **mutuari**[1]). Ipsum mutuandi verbum saepius apud Tertullianum quidem, sed nisi generis deponentis, non usurpatur, tamen ut participium perfecti etiam passiva vi sit: de spect. 5 p. 25. 14: *artifices mutuantur;* de idol. 23 p. 105. 1: *pecuniam de ethnicis mutuantes;* Apol. 21 p. 199. 5: *etsi plures inde traduces qualitatis mutueris,* 45 p. 279. 2: *leges de divina lege mutuatas;* de bapt. 4 p. 622. 24: *sanctitatem mutuabatur;* ad ux. I. 3 p. 671. 21: *feminam de masculo mutuatus;* de cultu fem. II. 5 p. 721. 3: *nihil mutuantur;* de exh. cast. 5 p. 744. 23: *unam de costis eius mutuatus;* de praescr. haer. 20 p. 19. 4: *traducem fidei et semina doctrinae ceterae exinde ecclesiae mutuatae sunt et cotidie mutuantur;* adv. Marc. III. 7 p. 130. 7: *a quo ducatum mutuatus* et 8 p. 132. 1: *mutuari venenum*, V. 7 p.

---

[1]) Non aliter utraque vox *mutuandi* et *mutandi* confunditur adv. Marc. III. 8 p. 132. 1 in codd. A. B.

295. 17: *alius deus ab alio mutuatur exempla;* adv. Val. 10 p. 394. 14: *a quibus formam mutuaretur* (codd. *forma*); de carne Chr. 6 p. 436. 16: *mutuatus est carnem* et p. 437. 1: *fides instrumentum mutuetur;* de an. 23 p. 592. 10: *a Platone quae haeretici mutuantur.* Ceterum de constructione cf. Gronovium ad Justin. IX. 1. 5. Illis exemplis nixus olim obiectum, quod deesse videbatur, addendum esse putaveram (sive *nomen* sive *vocabulum*). Meliora docuit locus qui est ad Nat. II. 4 p. 356. 16: *verisimilius est non a cursu et motu θεοὺς dictos, sed de appellatione dei veri mutuatum,* quo loco id de quo agitur verbum absolute, ut dicere solent, positum est. Idem hoc loco factum esse videtur (= dass sie eine Anleihe machen vom Namen ihres Stifters).

Verba cap. 5 p. 313. 16: *quaerite sectam cui malitiae deputatur* [1]) uti nunc leguntur in codice, violare usum dicendi Tertullianeum primus intellexit Gothofredus, cum suaderet in adnott. p. 79: *γρ. malitia vel deputantur,* non persuasit autem Oehlero. Revocat hic quidem ad adnotationes, quas scripsit ad cap. 4 libri de idol., et illic nonnullis e sescentis locis exemplis allatis apud Tertullianum verbum deputandi varie construi docet, ita tamen, ut verba quae supra exscripsi ne ad unam quidem variarum quas attulit structurarum referri possint. At certe ad eum pertinent usum, qui apud Tertullianum frequentissimus est, ut verbum illud fere idem significet, quod tribuendi, et, ubicunque activum est, cum dativo et accusativo, itaque, ubicunque passivum, cum nominativo et dativo coniungatur. Atque leguntur formae generis activi his locis: Apol. 25 p. 223. 9: *fastigium meritis;* ad Nat. I. 2 p. 308. 1: *quos atrocioribus ac pluribus criminibus;* de testim. an. 3 p. 405. 5: *quam daemoniis;* de or. 5 p. 560. 4: *illi quod ab illo exspectamus;* de virg. vel. 6 p. 891. 21: *sexui illud,* adv. Marc. I. 15 p. 64. 19: *malum materiae,* 16 p. 65. 2: *cui auctori invisibilia;* III. 20 p. 150. 3:

---

[1]) De indicativo, qui in his sententiis apud Tertullianum plurimus est cf. ex. gr. ad Nat. I. 7 p. 317. 5, 10 p. 326. 9; de pat. 6 p. 598. 16; de pud. 5 p. 799. 3.

(ventrem) virginis viro — eum ventrem patri, 24 p. 156. 11: *alicui utique caelesti civitati eum*; IV. 39 p. 265. 11: *promissiones vero deo optimo*, 26: *mala imminentia ei*, 29: *mala quoque ei*; V. 3 p. 282. 8: *credentes iustitiae*, 13 p. 313. 4: *et evangelium et salutem iusto deo, non bono*, 18 p. 329. 30: *quae diabolo*, 20 p. 334. 26: *haec sibi*; adv. Val. 34 p. 419. 2: *nullum Bytho sexum*; de resurr. carn. 40 p. 517. 25: *ipsum interiorem hominem carni*, 52 p. 536. 32: *unicuique—corpus*; de an. 4 p. 561. 18: *initium ei*, 52 p. 638. 13: *ordinariam (formam) naturae*, 57 p. 646. 20: *quas incursibus*. — Generis passivi est saepissime: de spect. 4 p. 25. 3: *quibus auctoribus (artes)*, 9 p. 34. 8: *Castori et Polluci haec species*, 12 p. 41. 13: *quod ergo mortuis litabatur, utique parentationi*; Apol. 41 p. 272. 13: *si quid adversi infligitur, vestris meritis*; ad Nat. I. 12 p. 333. 16: *cui quod de traduce provenit?* II. 7 p. 362. 10: *quod poetis*; de test. an. 4 p. 406. 8: *ea opinio—soli vanitati et stupori et, ut dicitur, praesumptioni*; de fuga in pers. 1 p. 463. 18: *diabolo eam*; Scorp. 5 p. 507. 18: *vita martyrio, quantum morti idololatria*; de orat. 15 p. 566. 11: *huiusmodi non religioni sed superstitioni*; de ieiun. adv. psych. 10 p. 866. 7: *Petro ea ratio*, 17 p. 878. 12: *duplex—honor binis partibus*; de praescr. haer. 21 p. 19. 22: *omnem doctrinam—veritati*; adv. Marc. I. 16 p. 65. 5: *diversitatem hanc—creatori*, 16: *(invisibilia) non alteri auctori*; II. 14 p. 101. 24: *illa pars malitiae*, 29: *(ea) malitiae*; III. 13 p. 139. 26 et adv. Iud. 9 p. 722. 18: *Damascus Arabiae*; IV. 3 p. 164. 2: *(id) Lucae*, 10 p. 178. 24: *vir matri—cui vir*, 15 p. 193. 14: *creatori maledictio*, 41 p. 268. 29: *inclamationem et irato et offenso*; V. 4 p. 285. 14: *circumcisio et praeputatio uni deo*, 17 p. 324. 23: *inferiora ipsi*; adv. Hermog. 11 p. 349. 21: *quae malo*; adv. Val. 30 p. 414. 4: *amoribus Theleti et utique abortui*, 32 p. 418. 3: *angelis*; de resurr. carn. 16 p. 488. 7: *quod non animae*, 46 p. 527, 9: *sensum carni*, 50 p. 534. 10: *ille vetustati*; de an. 9 p. 569. 16: *effigiem — non aliam animae humanae*, 16 p. 578. 17: *naturae utrumque*, 18 p. 584. 3: *accessioni quod — adspirarit*, 37 p. 618. 3:

illi—status, 51 p. 638. 7: *signis et ostentis;* adv. Jud. 10 p. 730. 15: *alii—passionem.*

Inde sequitur, Gothofredum usum quidem dicendi Tertullianeum servasse, verumtamen ipsa patris verba restituisse non dicendus est. Refutat enim Tertullianus cap. 5 adversarios pessimos esse Christianos clamantes, quod inveniantur in iis, qui avaritia, luxuria, improbitate infames sint. Nec enim ullum corpus vacuum esse ait maculis aut naevis et »maiorem boni portionem modico malo ad testimonium sui uti«. Itaque etiamsi aliquos Christianos malos esse probari possit, inde omnes malos esse non probari. Ipsa autem sententia, qua nihil humanum a vitiis alienum esse adversariis opponit, tum demum recte procedit, si sectam quaerere iubentur, cui nihil crimini dandum sit, et flagitat, ut emendetur: *cui malitiae* **nihil** *deputatur.*

Cap. 6 p. 314. 25 legibus crimina omnia praeter crimen nominis Christiani ita coerceri et puniri exponit, ut, nisi prius requiratur, poena cesset. Pergitur in codice sic: *Verbi gratia homicidam, adulterum lege· discutitur tamen de ordine admissi.* Ubi quod *lege* imperativum et pro *elige* esse statuunt, et usum dicendi Tertullianeum neglegunt et sententiam scriptoris corrumpunt; homicidii enim et adulterii crimina fere Christianis obici Tertullianus queritur, ut haec quidem ab adversariis eligi iubere vetetur. Praeterea de legibus agitur, idque tam acriter et acerbe, ut per decem versus continuos hoc ipsum vocabulum, in quo cardo rei versatur, decies repetatur. Quid? In his mediis imperativum *lege* inseri? At accusativi illi non habent, quo referantur; sequitur, ut nonnulla deesse statuatur in hanc fere sententiam: lege quidem persequendos esse homicidam et adulterum, non puniendos, antequam legitime inquiratur de ordine admissi, in Christianos autem non inquiri de admisso, homicidane sit et adulter an non, sed animadverti, simulatque nomen Christianum confessi sint. Periclitor: *Verbi gratia homicidam, adulterum* [**leges** *conveniunt, poena edicta est*] **lege**, *discutitur tamen de ordine admissi etc.*

Cap. 7 p. 315. 21: *Nemo famam nominat, nisi incertus quia nemo* (ita recte Gothofredus, cod. in fine versus, tamen

ut nihil aut evanuisse aut abruptum esse appareat, *quiane) sit fama sed conscientia certus.* Unde coniunctivus in re manifesta et vulgo nota? Levissima mutatione corrigo: **fit**[1]) *fama etc.*

Ex Apologetico locus qui est cap. 7 p. 315. 25 sanari potest. Ibi enim in codice scriptum est: *(Famà) exinde in traduces quodammodo linguarum et aurium serpit et modicum originum vitium rumoris obscurat*, in Apol. 7 p. 139. 8: *Exinde in traduces linguarum et aurium serpit et ita modici seminis vitium cetera rumoris obscurat.* Debebit in loco priore scribi: **cetera rumoris**, atque ita fere solet Tertullianus, ex gr. de spect. 1 p. 17. 2: *cetera saecularium errorum;* de idol. 11 p. 82. 20: *cetera delictorum;* Apol. 18 p. 186. 2: *cetera memoriarum;* ad. Nat. II. 8 p. 368. 4: *cetera memoriarum et remunerationum;* ad ux. I. 3 p. 671. 20: *cetera perversitatum suarum;* de cultu fem. II. 9 p. 726. 10: *cetera corporis;* de pud. 17 p. 831. 12: *cetera carnis*; de virg. vel. 1 p. 884. 4: *cetera iam disciplinae et conversationis*; adv. Marc. V. 19 p. 333. 3: *cetera praeceptorum*, 19 p. 331. 25: *reliqua pressurarum*; ad. Nat. I. 10 p. 324. 8: *omnia vitae ac disciplinae,* 18 p. 343. 8: *reliquum obstinationis*, 19 p. 345. 4: *horrenda obstinationum*; de or. 22 p. 576. 13: *totum virginis,* 29 p. 583. 15: *imbrium utilia*; de pud. 15 p. 825. 7: *occulta dedecoris*; de an. 19 p. 585. 29: *modico temporis*, 51 p. 637. 7 et 13: *superfluo animae*, 55 p. 642. 9: *sublimiora caelorum*, 10: *inferiora terrarum etc.*

De infante ad epulas apportando agitur cap. 7. pag. 318. 9, ubi is qui se Christianorum sacris initiari vult, magistrum sacrorum vel patrem adire solere dicitur. Pergitur: *Tum ille dicet: Infans tibi, qui adhuc vagetur, necessarius, qui immoletur.* Vocabulum *vagetur* cum interpretes non ferendum esse intellexissent (nam infans nondum nititur aut pedem

---

[1]) Similem librarii lapsum sustulerunt Rigaltius ad Nat. II. 2 p. 352. 12 (cod. *fide* pro *sede*) et Oehlerus II. 17 p. 394. 16 coll. Apol. 25 p. 222. 16 (cod. *satis* pro *fatis*).

ponit, nedum vagetur, sed portatur), Leopoldus *vagit*, Gothofredus *vagietur*, Oehlerus *ad hoc vadetur* suaserunt. Sed *vagit* non modo a codicis lectione longe abest, verum etiam propter indicativum incongruum videtur, quamvis etiam Apol. 7. p. 137. 12, *vagiens infans* in eadem re usurpetur; *vagietur* temere confictum est; *ad hoc vadetur* causam, cur infans apportetur, addit plane incongruam, cum afferri, ut immoletur, aperte dicatur. Necesse sane est ut, qualis infans apportandus sit ad immolandum, exponatur. Respondet huic loco alter qui est Apol. 8 p. 142. 4: *infans tibi necessarius* **adhuc tener**, *qui nesciat mortem, qui sub cultro tuo rideat*; itaque propono: **qui adhuc baiuletur**. Non nescio proprie baiulum *ἀχθοφόρον* esse, qui vecturas onerum corpore suo factitet (cf. Gellius V. 3. 1 et ad ux. I. 4 p. 675. 16: *Germanicos baiulos*); sed imperatorum tempore etiam tabellarii, qui litteras perferunt, eodem nomine signantur, de qua re conferendi sunt Ammian. XV. 5, 10, XXVIII. 1. 33, Symmach. epist. V. 7. Quid? quod apud Italos, qui nunc sunt, *balia* (apud Mediolanenses *baila*) ipsa infantium nutrix dicitur. Fanfani quidem (vocab. ital.) »balia« interpretatur, »colei, che allatta gli altrui figliuoli«. Verbum *baiulare* apud Tertullianum est de bapt. 19 pag. 639. 9; de cult. fem. I. 9 pag. 713. 4; de virg. vel. 1 pag. 884. 12; de pall. 5 p. 947. 4; adv. Marc. III. 18 pag. 146. 10 et, qui locus inde translatus est, adv. Jud. 10 pag. 728. 1. In his ut fere de onere quodam ferendo sermo est, ita de bapt. 19 levissimum sane onus est, quod fertur, agnus, quemadmodum eo de quo agitur loco, infans. Substantivum *baiulus* legitur de pat. 12 p. 609. 2, de cultu fem. II. 13 p. 734. 9; feminas autem infantium custodes aliis locis aut *infantarias* (ad Nat. I. 2 p. 308. 12) aut *gerulas* (de an. 19 p. 587. 15, 46 p. 631. 2; adv. Marc. III. 13 p. 138. 10 et adv. Jud. 9 p. 721. 16) dicit.

Postquam foedissima, quae quidem in vulgi sermonibus ferrentur Christianorum sacra celari non posse exposuit, ut, si quae rumoribus vulgarentur, eorum nihildum pro certo probatum esse mirum videatur, interpellantes facit adversarios

cap. 7. p. 318. 15: *Diversum opus· non est scire illos' prius fallaciae negotium perpetratur' ignaris* (cod. *Gnaris*) *et dapes et nuptiae subiciuntur· nihil enim umquam de mysteriis Christianorum audierant.* Ita codex recte distinxit, ut ipsa rerum expositio docet, Oehlerus male: *Diversum opus non est scire illos* etc. Fieri non posse Tertullianus dixerat, ut secreta quaedam Christianorum sacra evulgarentur; nihil enim secreti aut illiciti in illis inesse: antequam enim quis illis sacris initiaretur, edocendum esse, qualia sacra ista essent; quae si essent foedissima et ipsa naturae repugnantia, quemadmodum ferrentur, necesse esse illi deterrerentur et in vulgus publicarent quae audissent. *Haec*, pergit, *oro vos, denuntiata ab aliis* (i. e. quae ab ipsis sacrorum sodalibus cum iis qui initiari volunt communicantur) *prodi sustinent?* (i. e. cessant.) Quibus auditis adversarios facit ad aliam quandam coniecturam confugientes: diversam esse rationem agendi apud Christianos obiciunt *(diversum opus)*; non enim, ut ipsius Tertulliani verbis (p. 318. 7) utar, ii qui se initiari voluerant, statim audiverunt, cum magistrum sacrorum aditum petentes adierunt, neque secreta ista demonstrata sunt antequam admitterentur, sed interim (i. e. cum admitterentur) celata, postea, cum recepti essent, reperta sunt *(non est scire illos; prius fallaciae negotium perpetratur* etc.). Ceterum de locutione *est scire* cf. Oehl. ad libr. ad Nat. II. 3 p. 354. 8 eiusque indicem; adde Apol. 41 p. 271. 10; de or. 25 p. 581. 1; de cultu fem. II. 9 p. 726. 12; adv. Marc. IV. 7 p. 169. 21; adv. Val. 1 p. 383. 1, 17 p. 404. 14; de resurr. carn. 16 p. 487. 14, 61 p. 549. 12; de an. 36 p. 617. 6, 46 p. 629. 9, 47 p. 633. 1, 51 p. 637. 4.

Tertullianus respondet: *Tamen postea cognoscant necesse est, vel aliis, quos inducunt, praeministranda. Ceterum quam vanum est profanos scire quod nesciat sacerdos? Tacent igitur et accepto ferunt, et nihil tragoedia [Thye]ste vel Oedipodis·· erumpunt et non protrahunt ad populum.* Altera sententia ad priora redit: at cognita esse oportere; altera vana praesumi monet, cum aliis nota esse non possint, quae ipsos sacerdotes Christianos fugiant. Sed fac, pergit, cognita esse;

sequitur, ut, si nihil inde in publicum emanat, taceant ii, qui modo recepti sunt de horrendis rebus et acquiescant in iis quae viderant. Quae sequuntur, scripsi, uti in codice distincta leguntur; quae cum non intelligerent interpretes, omnes: *et nihil tragoediae Thyestae vel Oedipodis erumpunt et non protrahunt ad populum* cum Gothofredo scribi maluerunt. At *erumpere* apud Tertullianum non dicuntur nisi qui, cum aliquamdiu latuissent et rem gerere dubitassent, iam ad agendum progrediuntur, ut Apol. 27 p. 228. 1: *servi*; ad Nat. I. 17 p. 342. 8: *coniuratio* (i. e. *coniurati*); Scorp. 10 p. 524. 11: *persecutio* (i. e. *persecutores*); praeterea tragoediae i. e. epulae Thyesteae et incestus Oedipodeus non agunt, sed aguntur. Accedit, quod, etiamsi tragoedias istas nihil erumpere pro »non divulgari in publicum« dici posse statuas, sequitur: *et non protrahunt ad populum.* Quid? tragoediaene se ipsae protrahunt? Recte omnia procedunt, modo cum codice recte distinguas et interpreteris: nihil curant istam tragoediam, sed erumpunt e conciliis Christianorum, nihil tamen cum populo communicant. Cave vero ne *nihili* corrigendum esse opineris; est enim de spect. 10 p. 39. 5: *scimus nihil esse nomina mortuorum*; de idol. 21 p. 103. 32: *quem (Jovem) scis nihil esse*; ad Nat. I. 10 p. 328. 3: *consentiunt nihil esse quod deierant* etc.

Cap. 8 p. 322. 9: *ubi saltem Aegyptii, et ipsi, quod sciam, privati curiosaeque religionis.* Sic codex, cui primum quidem Gothofredus aurem praebuit, deinde *privatae* maluit et Rigaltio et Oehlero persuasit. Nescio quo iure: vocabulum enim ita usurpari apud Tertullianum solet, ut privum aliquod et peculiare et quod a communi usu remotum sit et a multitudine eximatur significet; velut de spect. 10 pag. 38. 13: *quae privata et propria sunt scaenae*, 17 p. 47. 16: *(theatrum) est privatum consistorium impudicitiae*; ad Nat. I. 16 p. 338. 19: *si qua (gens) ab humana condicione privata quadam* (ita scribendum pro *quedam*, quod in cod. est) *natura remota est*; de paen. 2 p. 647. 6: *paenitentiam invadit, delinquentium privatum*; de an. 8 p. 566. 22: *proprietatum privata discrimina*, 54 p. 641. 25: *privatum aerem (inferorum).* Quid? de anima 2 p. 558. 17

scriptum est: *formas rebus imponit, eas nunc peraequat, nunc privat*, ubi recte Rigaltius interpretatur »privas et proprias adsignat.« Quae cum ita sint, quidni Tertullianus Aegyptios homines non solum propter religiosissimum animalium cultum (ad Nat. II. 8 p. 366. 7), sed etiam per se miros dixerit, quales ab antiquis hominibus fere habebantur? Cf. Herod. II. 35. Juvenal. Sat. XV.

Cap. 9 p. 323. 21 imbecillos deos ethnicos esse oportere dicit, qui homines iniurias ipsis illatas ulcisci patiantur, immo iubeant; quippe eos per se ipsos nihil efficere posse inde manifestum esse. *Abaliud a maiore defenditur,* pergit. *Pudeat igitur deos ab homine defendi.* Sic codex, Gothofredus, Rigaltius, Leopoldus; sed *abaliud* vocabulum nisi hoc loco non inveniri et nihili esse viri docti nuper in Woelfflini archivo II. 108 demonstraverunt, ut Oehlerus vitii a librario commissi memor quid vocabulo illi nequam subsit recte coniecisse et *si ab alio aliud* substituisse videatur; neque tamen erat, quod particulam hypotheticam adderet. Verum enim vero altera sententiae pars claudicat: namque alterum *aliud* ab altero dirimi non licebat, ut ad alteram sententiae partem subaudiretur sc. *a maiore aliud defenditur.* Quae cum ita sint, locum sic expleo: *a maiore* [**minus**] *defenditur*; cui coniecturae patrocinantur verba quae sequuntur: *Pudeat* **igitur** *deos ab homine defendi.*

Cap. 13 p. 334. 9: *Alii plane humanius solem Christianum deum aestimant.* Eadem fere verba sunt in Apol. 16 p. 180. 2: *Alii plane humanius et verisimilius solem credunt deum nostrum.* Utroque loco inde suspicionem motam esse additur, quod Christiani ad orientem conversi precarentur et die solis laetitiae indulgerent. Quae causa non magis humana quam probabilis est; itaque eo loco qui est ad Nationes, ne illud ipsum desit quo argumenta apposita spectant, scribendum esse puto: **humanius** [**et verisimilius**] *solem* etc.

Cap. 15 p. 336. 9, postquam, etsi in sacris Christianis infanticidio litari et initiari concedatur, id quod concedendum non sit, ethnicos eodem crimine teneri docuit, ut non habeant quod Christianos accusent, pergitur: *nam etsi nos* (cod. *non*)

aliter, tamen non aliter vos quoque infanticidae, qui infantes editos (cod. *aeditos*) *enecantes legibus quidem prohibemini, sed nullae magis* ‹leg›*es tam impune, tam secure sub omnium conscientia unius ae . . . . . tabellis eluduntur.* Lacunam quinque litterarum Gothofredus expleri iubet: *aetatis*, nec vero aut ipse in continua scriptoris verba recepit nec Rigaltio persuasit, interpretatus autem ita est, ut leges totius aetatis seu saeculi tabellis, quibus in suffragiis ferendis usi essent, abrogarentur: at hoc non est *eludere*. Nihilo minus Oehlerus eidem coniecturae suffragatur, ut verbis *unius aetatis* eandem unam aetatem, qua Tertullianus fuerit, significari interpretetur. Quod quid sibi velit, non intellego. Certe tabellae eae sunt, quibus mortuorum nomina recensebantur, et in lacuna latere oportet eorum hominum significationem, quibus cura tabellarum mandata erat. Quod cum mihi persuasissem, *aedilis* emendandum hariolanti H. Goellius, quem per litteras adii, ita mihi adstipulatus est, ut emendandi loci optimam praeiret rationem: tabellas enim illas apud Romanos in usu fuisse probari loco chronici Eusebiani sub Vespasiano, ubi *ephemerides* dicantur, earumque curam pertinuisse ad munus *aedituorum*. Jam cum in legibus Servianis fuisse tradatur (L. Pisonis Annal. libr. I apud Dionys. Halic. A. R. IV. 15), ut, si quis aut natus aut mortuus aut toga libera ornatus esset, certa quadam pecunia ad thesaurum Libitinae solveretur, et apud Suetonium (Nero c. 39) uno autumno triginta funerum milia in rationem Libitinae venisse narretur, de earum rationum tabellis hoc loco agi consentaneum est; easque rationes aedituus aut confecisse aut servasse aut et confecisse et servasse videtur. Confidenter igitur expleo: *unius ae*‹*ditui*› *tabellis eluduntur.* Suspensis autem naribus scriptor publicas Romanorum leges unius levissimi homunculi, quales [1])

---

[1]) Adeo officii neglegentes esse dicuntur, ut non raro in eorum tabernaculis foedissimae libidines exerceri potuerint (Apol. 15 p. 174. 6) et inspectio templi clam pecunia ab iis redempta sit (de an. 28 p. 602. 24).

aedituos esse putat, tabellis eludi et quasi ludibrio haberi cavillatur.

Cap. 16 p. 338. 24: ‹*Inp*› *rimis cum infantes vestros alienae misericordiae exponitis aut in adoptio*‹*nem*› *melioribus parentibus, obliviscimini, quanta materia subministratur, quanta occasio casibus aperitur?* Quis unquam liberos exposuit, ut adoptarentur? Recte in Apol. 9 p. 151. 3: *Imprimis filios exponitis suscipiendos ab aliqua praetereunte misericordia extranea, vel adoptandos melioribus parentibus emancipatis.* Itaque illo loco sine dubio restituendum est: *aut in adoptionem melioribus parentibus* **emancipatis.**

Cap. 19 p. 346. 2, cum extremo dei iudicio iniquos aeterno igni uri, insontes amoeno in loco perpetuitatem transacturos esse dixisset: *apud vos* . . . . *ue Pyriflegetontis et Elysii non alias indicio disponitur* pergit. Haec quidem in codice apparent, quae Gothofredus *apud vos locus quoque* explere voluit, quem bene fecit quod non secutus est Rigaltius; non enim locus Pyriphlegethontis et Elysii, sed id disponitur, uter locus cui obtingat. Itaque a lacuna explenda abstinuit ille quidem, sed in ultimis verbis *non alia conditio* emendavisse sibi visus est. Cui ita adstipulatur Oehlerus, ut legi iubeat *non alias condicio*, lacunam autem falso Hildebrandi testimonio confisus non explevit. In qua re cum cardo rei versari videatur, ita conicio: *apud vos* ‹**sors quoq**›*ue Pyriphlegethontis et Elysii non alias iudicio disponitur*, videlicet Minois et Rhadamanthi (p. 345. 16), quemadmodum apud Christianos dei. Hoc dicit: ut apud nos iudicio extremo aut gehenna aut paradisus (cf. loc. gemellum Apol. 47 p. 290. 5 sqq.), sic apud vos etiam Pyriphlegethon aut Elysium iudicio habito mortuorum animis obtingunt. *Sors* Pyriphlegethontis est Pyriphlegethon quasi sorte datus: cf. Apol. 22 p. 209. 5: *temporum sortes;* ad Nat. II. 17 p. 396. 15: *sors temporum;* de an. 11 p. 573. 30: *ex substantiae suae sorte.* Coniecturae patrocinantur verba subsequentia: *Nec mythici ac poetici soli talia canunt, sed et philosophi de animarum reciprocatione* (sic Gothofredus, cod. *recipi provocatione*) *et iudicii distributione confirmant.*

II. cap. 3 p. 355. 2: *proposuit Varro et qui Varro in-indicaver̄ animalia esse caelum et astra.* Ita codex; Gothofredus et Rigaltius: *indicaverat*, Oehlerus: *ut qui*, quod equidem non intelligo. Hauckius (Tertullians Leben und Schriften p. 66) tentavit: *Atqui Varro indicaverat* vel *indicavit*, immemor lectionis et notarum codicis (cf. p. 51.) Facili nisi fallor negotio restitues: *et qui Varro*[**ni**] **in***dicaverunt*; quippe antiquos philosophos dicit, a quibus Varronem sua hausisse sciebat; respicere enim videtur ad propositionem libri cap. 1 p. 350. 9: *Elegi ad conpendium Varronis opera, qui rerum divinarum* **ex omnibus retro digestis commentatus** *idoneum se nobis scopum exposuit.* Similes sunt loci de spect. 5 p. 28. 6: *positum est apud Suetonium Tranquillum vel a quibus Tranquillus accepit* et ad Nat. II. 13 p. 383. 14: *ut Varro et qui cum eo somniaverunt.*

In eodem capite p. 355. 11 verba in codice deleta: *q̄m* . . . . *uentur* quod adhuc male expleta sunt, mirum admodum mihi videtur: nam qui sequuntur versus causam, quamobrem Varro elementa animalia dixerit, ita repetunt, ut pro certa medicina esse possint. Exhibet enim v. 13: *ultro praevenit dicens eo animalia credita, quod per semetipsa moverentur,* similiter v. 16: *igitur, nisi animalia, non mobilia per se,* p. 356. 3: *sint ergo et anima*‹lia›, *quia mobilia per se,* liber denique adv. Hermogenem cap. 36 p. 371. 13: *Omnia denique moventur aut a semetipsis, ut animalia, aut ab aliis, ut inanimalia.* Accedit, quod totum locum Isidorus Etymol. XIII. 1. 2 ita exscripsit [1]): *Unde et animalia Varroni videntur elementa? quoniam per semetipsa, inquit, moventur.* Itaque confidenter restituo: *quoniam* ‹**per semetipsa mo**›*ventur.*

Cap. 8 p. 365. 14 sqq. plura nomina deorum gentilium misere corrupta sunt, ut nisi adhibitis eis quae in loco gemino Apol. cap. 24 sunt, restitui non possint.

---

[1]) In hoc libello ex ordine locorum, quos Isidorus e libris Tertullianeis in Etymologias transtulit, nullum affero, nisi qui lacunam codicis Agob. in libris ad Nat. explere possint; plenam collectionem alibi dabo.

ad Nat. II. 8 p. 365. 14:
Quanti sunt qui norint uisu uel auditu
Atargatim Syrorum,
Caelestem Afrorum,
Uarsutinam Maurorum,

obodanedus.rem Arabum,
(scrib. *Obodan et Dusarem Arabum*)
Belenum Noricum,

uel quos Uarro ponit:
Casiniensium dei.etim,
(scrib. *Deluentinum*),
Narnensium Uisidianum,
athemensium Numiternum,
(scrib. *Atinensium*)
aesculanorum . .chariam,
(exple: *Anchariam*),
etquam praeuerint,
Uulsiniensium Nortiam,
etc.

Apol. 24 p. 218. 9 sqq.
Unicuique (etiam) prouinciae et ciuitati suus deus est,
ut Syriae Astartes,
ut Arabiae Dusares,
ut Norici Belenus,
(ita codices omnes)
ut Africae Caelestis,

ut Mauritaniae reguli sui. Romanas, ut opinor, prouincias edidi, nec tamen Romanos deos earum, quia Romae non magis coluntur quam qui per ipsam quoque Italiam municipali consecratione censentur:
Casiniensium Deluentinus,

Narniensium Uisidianus,

Aesculanorum Ancharia,

Uolsiniensium Nortia,
etc.

Utroque loco in enumerandis qui ab unius provinciae hominibus culti sint deis, nec vicinitatis nec terrarum magnitudinis ratio habetur, servatur ordo tantum verborum; atque in Apologetico quidem dativum provinciae sequitur nominativus dei vel deae, in libro altero ad Nationes accusativum dei vel deae genetivus populi. Unde efficitur, in hoc libro *Noricum* esse *Noricorum*[1]), nisi hoc ipsum praestat, in illo scribendum

[1]) cf. adv. Jud. 1 p. 701. 9: *Israelitum*; ad. Nat. I. 12 p. 334. 2: ‹*tro*›*paeum*; de pall. 5 p. 952. 5: *numum*; de an. 55 p. 642. 11, 56 p. 645. 8, 57 p. 646. 4: *inferum.*

Norico. — Deorum et dearum maxima pars satis nota est, ut perpauca adnotatis Oehleri addenda relinquantur: Deorum Maurorum, praeterquam quod Cypr. de idol. van. 1 et Lact. divin. inst. I. 15 Mauros reges ad deos evexisse referunt et inveniuntur dii Mauri in C. I. L. III. 2637. 9159. 2638. 2640, dii Maurici 9327, dii Mauri Augusti 2639, Mauri barbari 2641, rarissima fit in litteris Romanis mentio; traduntur nomina nullo loco nisi apud Min. Fel. 21 *(et Juba Mauris volentibus deus est)* et Arnob. adv. Nat. I. 36 *Tisianes et Bucures* (ita cod. Parisin., *Titanes et Bocchores* Salmasius; nomen alterum firmari videtur nomine regis Mauritaniae et imperatoris eius Bocchar: Livius XXIX. 30 et 32); de dea in libro altero ad Nationes altum est silentium. Tuetur nomen, uti legitur in Agobardino, Movers Phoen. I. 628 ita, ut conferri possit אורשתנת i. e. *Κούρη Ἀθήνη* deaque ipsa sit Astarte Phoenicum.

Sed transeamus ad deos municipales Italiae. Horum enumeratio in utroque libro eundem tenet ordinem, ut sequatur dei vel deae nomen genetivus municipum. Tres dei, qui agmen ducunt in libro altero ad Nationes, sunt italici: Numiternus est cognomen Martis Atinensis (C. I. L. X. 5046, ut recte restituerit Oehlerus *Atinensium*); Visidianum vel Viridianum (ita pars altera codicum Apologetici) nomen habere a verbo virendi et Quirinum esse Preller. Myth. I. 372 suspicatur; Casiniensium Deluentinus Apollo est, cuius templum erat in arce Casinati[1]). Quae quarto et sexto loco leguntur deae, sunt Tuscorum: notum est nomen et numen Nortiae, Fortunae Tuscorum (Müller Etr. II. p. 52/53); nomen Anchariae (l. l. II. p. 62) in uno titulo Faesulis invento est, quae quae fuerit non liquet. Itaque cum Reinesio (Synt. Inscr.

---

[1]) Si quid video recteque suspicor, Deluentini nomen, a vi naturaque dei Casiniensium sumptum et coniungendum cum verbo deluendi, Apollinis est, qui expiet, qualis potissimum Romanis videbatur (Preller Myth. I. 302). Firmatur haec sententia situ municipii, quippe quod Cumis proximum sit, qua ex urbe cum libris Sibyllinis hic Apollinis cultus Latio illatus est (l. l. p. 147).

II. 23 p. 257) in utroque libro nunc quidem acquiescendum erit in *Faesulanorum* nomine. Miserrimam labem traxerunt verba *etquam praeuerint.* Gothofredi quidem sententia est ›procul dubio restituendum esse *et Quampraeverim*‹, id quod —taceo de nomine monstruoso—vetat coniunctio *et* media in constructione, quae exhibet sex membra dissoluta; idemque dicendum est de Rigaltii *et quam Praeverim* et Oehleri *et quam perceperint.* Sed aliae quoque haut minoris momenti causae huius viri ›emendationem‹ dissuadent: unde enim modus coniunctivi? Postquam Tertullianus ab indicativo in re satis aperta *quanti sunt etc.* initium fecit, pergendum erat *et qui perceperunt.* Aut ut continuaretur illud quod sequitur *qui norint*, scribendum erat *et qui perceperint* aut *et perceperint.* Complures denique Nortias in illo Etruriae municipio cultas esse? Vides nulla earum quae adhuc propositae sunt coniecturarum quicquam profici; id unum ex ordine verborum certum est, latere sub verbo *etquam* genetivum nescio quorum municipum, ut videtur tuscorum, et sub verbo *praeverint* accusativum dei vel deae; quamquam quae fuerint verba pristina ex C. I. L. eruere adhuc non licuit.

Quousque progressa sit libertas adoptandorum deorum demonstraturus II. 8 p. 366. 7 recenset superstitiones Aegyptiorum, *qui etiam bestias privatas colunt . . . . corcodrillos* (ita man. pr. e *concodrillos*) *et anguem suum.* In lacuna septem litterarum Gothofredus secundo et tertio loco, Rigaltius primo et secundo litteras *sp* se legisse testantur, quae Hildebrandum et me plane fugerunt. Oculorum aciei confisus Gothofredus scripsit *et aspidem*, quod ne temptaret *anguis* vocabulum quod sequitur deterrere debebat; Oehlerus, cum in editione minore *spiritu* restituere maluisset, Hildebrandi coniecturam *feles* amplexus lacunam non explevisse dicendus est. Equidem non dubito ad Gothofredi et Rigaltii de codice testimonia recurrere eoque fundamento uti; itaque conicio: **sphingia.** (Plin. nat hist. VI. 184, VI. 29, X. 72 Detl.) Sphingia id genus simiarum sunt, quod Graeci *κυνοσκέφαλον* vocant, quod animal quanta olim veneratione apud Aegyptios fuerit, inde conicitur, quod, cum in Aegypto

non gigneretur, ex alienis terris apportatum est. (cf. tabellam libelli a Dümichen editi »Flotte einer ägyptischen Königin aus dem XIV. Jahrhundert vor unserer Zeitrechnung«, in qua lapidarius inter animalia classe Aegyptiaca e terra Amum advecta lineamentis sphingia diligentissime distinxit.) Colebatur praecipue in urbe Hermopolitanorum (Strabo p. 812), deinde aliis locis (Horapoll. Hierogl. I. 12 ed. Leemanns), neque desunt cadavera in sepulcris composita (Parthey ad Plut. libr. de Is. et Osir. p. 261); vel in ipsas litteras Aegyptiacas recepta est imago sphingii calamum et atramentum tenentis. De forma *corcodrillos* audiendus est Ritschelius opusc. I. 536 sqq. Est tamen forma recentior *crocodilum* in codicibus librorum adv. Marc. II. 14. p. 102. 5, quae forma librario cuidam male emendanti deberi videtur.

Cap. 8 p. 366 sqq. Tertullianus fata Josephi narrat, quem a fratribus in Aegyptum venumdatum servum fuisse regium, a domina, cuius libidini satisfacere recusasset, delatum et in carcerem datum ibique somnia recte interpretatum esse refert. Sequuntur in codice haec: *Interea rex quoque somnia* (*somniat* Oehlerus) *terribilia quaedam. Illi detractis quos convocaverat valuit exponere Joseph, expedimenta de carcere edocuit, somnium regi aperit.* Quae cum corrupta esse Oehlerus sentiret, *detractus quod convocatus erat* legi iubet; at unus iste Joseph convocari non potuit. Praesto sunt verba Genes. 40. 7: *evigilans Pharao post quietem et facto mane pavore perterritus misit ad omnes coniectores Aegypti cunctosque sapientes et arcessitis narravit somnium nec erat qui interpretaretur.* Habes homines, quos *con*vocavisse dicitur Pharao; iam cum frustra consulti essent, sine dubio dimissi et recusati sive detractati sunt; unde enim detractos dixeris? Itaque Tertulliano suum reddetur, si emendaveris: *detractatis quos convocaverat.* De forma et vi vocabuli cf. quae Oehl. adnotavit ad libr. ad Nat. II. 7 et Tert. de spect. 3 p. 21. 18 et de ieiun. adv. psych. 15 p. 875. 18.

Cap. 12 p. 378. 12 de innumeris ethnicorum deis disputans *quanto*, ait, *diffusa res est, tanto substringenda nobis erit et ideo qui in ista specie unum tuemur propositum*

demonstrandi, illos omnes homines fuisse (non quidem ut cognoscatis, nam quasi oblita agitis) conpendio ab ipsa dispiciendi rationem summam originem generis illorum retractando. In his codicis verbis duae res offendunt: atque primum quid id est, quod quid nolit aperit, quid velit reticet? adversarios se oblitos simulant; id igitur agendum erat, ut meminissent. Desiderari aliquid res ipsa docet, quod suppeditat locus geminus Apologetici cap. 10 p. 154. 18: *otiosum est etiam titulos persequi, ut colligam in conpendium et hoc non quo cognoscatis, sed recognoscatis· Certe enim oblitos agitis.* In extrema deinde sententiae parte ipsum verbum principale desideratur. Tertullianus se ipsam dispiciendae rei rationem secuturum negat, solam originem deorum tractaturum esse profitetur, ut hoc quoque loco aliquid librarii incuria excidisse statuendum sit totumque locum sic corrigendum putem: *et ideo qui in ista specie unum tuemur propositum demonstrandi illos omnes homines fuisse, (non quidem ut* **cognoscatis**, **‹sed ut recognoscatis›**, *nam quasi obliti agitis), conpendio ab ipsa dispiciendi ratione* **recedamus**, *summam, originem generis illorum retractando.* Summam rei autem cur originem dicat, sequentia interpretantur: *origo enim totius posteritatis.* Cf. de an. 22 p. 590. 30: *iam ab isto dispositionis retractatu recedam* et de or. 21. p. 574. 2: *aut et virgines nominarc specialiter aut compendio* (i. e. per compendium) *generaliter feminas.*

Cap. 13. p. 386. 3 sqq. lacunam quae est inter verba *de quo poetica sic lusitavit* et *cycnum qui cantaverat,* quam nec Gothofredus nec Rigaltius attigerunt, Oehlerus meo quidem iudicio bene restituisse non dicendus est. Librarii quidem incuria nonnulla excidisse Apol. locus gemellus cap. 21 p. 197/8 et Isid. Etym. VIII. 11. 35 docent: Illo enim loco Tertullianus non ita genitum Christum praedicat, ut erubescat de patre, *non* enim *de sororis incesto nec de stupro filiae aut coniugis alienae deum patrem passus est squamatum aut cornutum aut plumatum, amatorem in auro conversum Danaidis.* Percurrit amores Jovis, qui constupravit Proserpinam sub specie monstri squamati, seduxit Pasiphaen et Europam bos factus, concubuit

cum Leda cycnus et Ganymedem rapuit aquila, zonam solvit Danaes in imbrem aureum conversus. Respondent fere verba libri alterius ad Nat.: habes enim p. 386 v. 6 deum cornutum et imbrem aureum, v. 8 deum plumatum (‹aquila›*m qui rapuit, cycnum qui cantaverat*), desideras squamatum. Sed inter ultima haec verba a Tertulliano hanc quoque Jovis amatoris speciem additam fuisse argumento est Isidorus, qui l. l. exscripsit: *quem* (i. e. *Jovem*) *modo* (fingunt) *in similitudinem aquilae fuisse, propter quod puerum ad stuprum rapuerit, modo serpentem, quia reptaverit, et cycnum quia cantaverit.* Quamobrem non dubito, quae is qui codicem scripsit ad similia a similibus aberrans praeteriit, ita restituere: *aquilam qui* **rapuit, ‹serpentem, qui reptavit›**.

Cap. 17 p. 395. 16: . . . . *religiosi* quamquam ex Apol. 25 p. 224. 5: ‹*ergo non ante*› *religiosi* bene expleverunt, rem tamen non perfecerunt. Quid enim sibi vult quod sequitur: *quam maiores quia religiosi?* In Apol. l. l. est: *ergo non ante religiosi Romani quam magni, ideoque non ob hoc magni quia religiosi,* unde hoc loco emendandum esse apparet: *ergo non ante religiosi quam* **maiores, ‹ideoque non ob hoc maiores›** *quia religiosi.*

Cap. 19 p. 396. 10 ex Isidori Etymol. IX. 3. 2 nonnulla aut firmari aut restitui poterunt: *regnum universae nationes* ‹*suis quaeque tem*›*poribus* — ita recte Oehlerus — *habuerunt, ut Assyrii, ut Medi, ut Persae,* (**ut Graeci**) *ut Aegyp*‹*tii*› etc. Concordat Min. Fel. cap. 25: *diu regna tenuerunt Assyrii, Medi, Persae,* **Graeci** *etiam et Aegyptii.*

p. 396. 15 ex eodem Isidori loco exple: *Sors ita volutavit* **‹vices›**. Oehlerus tentaverat ‹regna›.

